

Verslag aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, omtrent de internationale Tuinbouw-tentoonstelling, gehouden te Hanburg, 2-12 September 1869

<https://hdl.handle.net/1874/235332>

VERSLAG

OMTRENT DE

INTERNATIONALE TUINBOUWTENTOONSTELLING TE HAMBURG,

gehouden van 2—12 September 1869;

EN OMTRENT

EENE REIS DOOR EEN GEDEELTE VAN DUITSCHLAND,

MET HET DOEL OM EENIGE DER VOORNAAMSTE BOTANISCHE
TUINEN EN PARTICULIERE INRIGTINGEN VAN DIEN
AARD ALDAAR TE LEEREN KENNEN.

UITGEBRAGT DOOR

H. WITTE,

Hortulanus aan 's Rijks Akademiëtuin te Leiden.

Gedrukt op last van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

'S GRAVENHAGE,

1870.

mm 1218g

Hist. natur.
Oct. n° 1448

R. oct.

1448

VERSLAG

AAN

ZIJNE EXCELLENTIE DEN MINISTER VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN,

OMTRENT DE

INTERNATIONALE

TUINBOUW-TENTOONSTELLING,

GEHOUDEN TE HAMBURG,

van den 2^{den} tot den 12^{den} September 1869;

UITGEBRAGT DOOR

H. WITTE,

Hortulanus aan 's Rijks Akademieta in te Leiden.

Toen mij door Uwe Excellentie, bij missive van 30 Maart jl., n°. 374, 12de afd., Nijverheid, werd medegedeeld dat het Zijne Majesteit den Koning, op Uwer Excellentie's voordragt, behaagd had Uwe Excellentie te magtigen, o. a. ook mij te benoemen tot commissaris der Nederlandsche Regering, bij gelegenheid der toen in de maand September te Hamburg te houden internationale Tuinbouw-tentoonstelling, en Uwe Excellentie mij tevens bij die gelegenheid de mij hoogst vereerende taak opdroeg, om omtrent die tentoonstelling later aan Uwe Excellentie verslag te geven, aanvaardde ik die met gretigheid; vooral de laatstgenoemde opdracht lachte mij zeer toe en scheen mij in geen enkel opzigt bezwarend te zijn. Weinig dacht ik toen echter dat die tentoonstelling zulk een omvang verkrijgen zou, als werkelijk het geval is geweest; in die mate zelfs, dat, wilde ik omtrent wat daar te zien en op te merken viel, in alle details treden, dit overzicht onvermijdelijk tot een boekdeel van groote uitgestrektheid aangroeijen, en derhalve de grenzen, zelfs van een uitvoerig, rapport verre overschrijden zou.

Met het oog op zulk een verslag heb ik op die tentoonstelling, tot op den laatsten dag, welke dien der aangekondigde sluiting voorafging, dagelijks verscheidene uren doorgebracht, teneinde stelselmatig alles na te gaan en omtrent alle slechts

eenigzins in 't oog vallende bijzonderheden aanteekeningen te maken; tevens onophoudelijk alles verzamelende, wat betreffende dit glansrijke bloemenfeest door de pers van den dag verspreid werd.

Dientengevolge ben ik dan ook in 't bezit van alle gegevens, die voor de zamenstelling van een zoodanig zeer uitvoerig overzicht noodig zijn; die aanteekeningen als anderszins echter, hoe wenschelijk ook in ieder ander geval, maken, juist door hare talrijkheid, mijne taak thans niet zeer gemakkelijk.

Een verslag omtrent alle bijzonderheden in dit geval echter niet wel mogelijk zijnde, blijft mij niets anders over dan een algemeen aperçu te geven van het geheel, en van het merkwaardigste waardoor dat zich kenmerkte, terwijl ik allereerst aan Uwe Excellentie eenige, zij het ook slechts beknopte, mededeelingen meen verschuldigd te zijn, zoowel betrekking hebbende op het een en ander wat die tentoonstelling eenige maanden, als wat haar meer onmiddellijk vooraf ging en op haar betrekking had.

De in de maand September jl. te Hamburg gehouden *internationale Tuinbouw-tentoonstelling*, hoe algemeen de deelneming daaraan, hoe groot van omvang zij ook moge geweest zijn, behoort toch eigenlijk, streng genomen, niet tot de serie der groote internationale expositie's van dien aard, waarvan allereerst te Brussel, en wel in April 1864, door de *Société Royale de Flore*, het denkbeeld verwezenlijkt werd, en dat een jaar later te Amsterdam, vervolgens te Londen, Parijs en laatstelijk, in dit voorjaar (1869), te St. Petersburg gevolgd werd.

Stilzwijgend toch was men om zoo te zeggen overeengekomen, niet twee zoodanige tentoonstellingen in hetzelfde jaar in Europa te doen plaats hebben, waardoor toch ten laatste de krachten moesten uitgeput, en de lust tot deelneming, die vaak met aanzienlijke opofferingen gepaard gaat, verflaauwd worden.

Zoo waren dan ook de verwachtingen van allen, die in deze aangelegenheid belang stellen, uitsluitend op St. Petersburg gerigt, toen plotseling het bericht verspreid werd, dat men

zich te Hamburg ernstig bezig hield met de organisatie op reusachtige schaal, eener tweede internationale Tuinbouwtentoonstelling in 1869, en welke slechts weinige maanden na die van St. Petersburg aldaar zou gehouden worden.

Dit bericht kwam zeer onverwacht en verbaasde iedereen; immers het was geene maatschappij, geene vereeniging die daarvan het initiatief genomen had, gelijk zulks in den regel het geval is, maar een plan, opgekomen bij slechts enkelen, misschien bij één enkelen, 't welk weldra sympathie ook bij eenige anderen gevonden had, zoodat er weldra een bestuur tot stand kwam, zamengesteld uit mannen van zeer verschillende maatschappelijken stand, maar die allen lust en moed hadden om deze omvangrijke taak te aanvaarden.

De Hamburgsche tentoonstelling schoof zich als 't ware tusschen de internationale expositie's in, waarvan, na die te St. Petersburg, de eerstvolgende vermoedelijk — wanneer is nog niet bepaald — te Berlijn zal gehouden worden. Wat men een officieel karakter noemt had zij, wel beschouwd, dus niet; want, hoezeer de Hamburgsche Senaat de uitvoering van dit plan ook op velerlei wijzen bevorderde, een werkdadig aandeel nam hij er niet aan, gelijk dan ook de uitnoodigingen aan de vreemde Regeringen, om zich bij die gelegenheid aldaar te doen vertegenwoordigen, wel is waar door bemiddeling der Consuls toch eigenlijk van het Comité, en niet van den Hamburgschen Senaat uitgingen. Wel waren er Senaatsleden in het Bestuur, echter niet als zoodanig, doch als erkende liefhebbers van planten en bevorderaars van den tuinbouw.

Miste deze tentoonstelling dat eigenaardige karakter, 't welk ik geen beteren naam dan een officieel karakter weet te geven, en moest ze bijgevolg meer als eene partikuliere onderneming worden beschouwd, dat gemis werd vergoed door eene verbazende krachtsontwikkeling, waardoor alles wat men van dien aard tot hertoe elders organiseerde letterlijk overschaduwde werd.

Ik meende deze bijzonderheid hier niet onvermeld te moeten laten, immers nu en dan werd wel eens de klacht geuit, dat sommige formaliteiten achterwege gelaten of over 't hoofd gezien werden, welke achterwegstelling hierin hare gereede verklaring vindt.

Het was, hoe vreemd het klinken moge, oene meer speciaal »Duitsche» internationale tentoonstelling, waarbij men minder de verschillende tuinbouw-corporaties in Europa als leden van ééne bond beschouwde, maar deze veeleer uitnoodigde om aan een uitgeschreven *extra*-kampstrijd te Hamburg deel te komen nemen. In het wezen der zaak komt het wel is waar op hetzelfde neêr, maar toch is er inderdaad in het karakter dezer, en dat van de gewone groote tuinbouwfeesten van dien aard een gevoelig verschil; een verschil dat voor hen, die geen vreemdelingen in dit opzigt zijn, niet missen kon daár spoedig zichtbaar te worden, hoe zorgvuldig men het ook als 't ware achter prachtige coulissen en sierlijke decoraties had weten te verbergen.

Dat ik hiermede niet het allerminste tekort wil doen aan de waarde van het geheel, of aan de verdiensten van hen, die het in zulk een korten tijd wisten tot stand te brengen, zal, naar ik hoop, Uwe Excellentie uit het vervolg van dit verslag genoegzaam blijken. Integendeel, ik acht die verdiensten te hooger, daar het Comité hier dien zedelijken steun miste, die elders van zooveel belang bleek te zijn; hier hing alles van den goeden wil en de medewerking van Hamburgs ingezetenen af, en men heeft er blijk gegeven ernstig te willen, en te kunnen volvoeren wát men ernstig wil.

Eene, mede aldaar in het jaar 1863 gehoudene, internationale landbouw-tentoonstelling had reeds het bewijs geleverd dat Hamburg, hetzelfde om welke, waarschijnlijk om meer dan ééne reden, voor zulke omvangrijke ondernemingen eene goede stad is: en, nadat in het jaar 1865, bij gelegenheid van het Tuinbouw-congres te Erfurt, was bepaald geworden dat het eerstvolgende congres te Hamburg zou worden gehouden, deed het nadere plan daartoe weldra het denkbeeld ontstaan, en bijna even spoedig rijpen, om aan dat congres eene internationale Tuinbouw-tentoonstelling te verbinden.

In 't begin van October des vorigen jaars vereenigden zich, ter nadere overweging van dit plan, een viertal, als voorstanders en beoefenaars van den tuinbouw bekende mannen, namelijk de heeren: Syndicus dr MERCK, Senator DE CHAPEAU-ROUGE, F. J. C. JÜRGENS en Th. OHLENDORFF. — Het allereerste plan dezer heeren was een Comité zamen te stellen, bestaande

uit verschillende liefhebbers en kweekers uit Hamburg en den omtrek, welk Comité, zeventien leden sterk, reeds den 17den October eene voorloopige bijeenkomst hield.

Op deze bijeenkomst verklaarden zich alle de tegenwoordig-zijnden bereid om tot het voorgestelde doel mede te werken, zoodra het slechts zou gebleken zijn, dat men, door een garantiekapitaal van minstens 100.000 Mark banco, voor de voornaamste kosten zou gedekt zijn, en het terrein, 't welk men voor dat doel wenschelijk achtte, en dat zich uitstreckte van den Millerthor tot het Johannisolwerk, hiertoe door den Senaat beschikbaar gesteld was.

Zoo min in het ééne als in het andere ondervond men de minste moeilijkheid. In zeer korten tijd toch was voor het garantiekapitaal reeds tot een bedrag van 152.000 Mark banco ingeschreven, terwijl op den 15den November, krachtens een besluit van den Senaat en de Burgerij (durch gemeinsamen Beschluss von Senat und Bürgerschaft) de aangevraagde ruimte beschikking van het Comité werd gesteld.

Dientengevolge kon dat Comité nu ook definitief georganiseerd worden, waarbij verkozen werden: tot eersten voorzitter de heer Syndicus dr. MERCK, tot tweeden voorzitter de heer Senator DE CHAPEAUROUGE, tot penningmeester de heer E. L. BEHRENS, tot secretarissen de heeren dr. DONNENBERG, dr. GÖTZE en dr. H. MERCK.

Dit Comité is werkzaam geweest met eene activiteit, die werkelijk de verbeelding te boven gaat, en waarvan dan ook het gevolg was, dat deze onderneming weldra eene uitbreiding verkreeg, die zelfs de voorstelling der eerste ontwerpers verre overtrof.

Reeds zeer spoedig werd het plan dezer expositie door eene circulaire, in den vorm van een ontwerp-programma, allerwege bekend gemaakt. Uit dit ontwerp-programma bleek dat men zich voorstelde om het geheel in drie uitgebreide onderdeelen te splitsen, namelijk: *Culturen, Garten-Architectur und Producte*. Spoedig werd het door een definitief programma gevolgd, hetwelk, in de Duitsche, Fransche en Engelsche talen gedrukt en bij duizenden verspreid, de mededinging openstelde naar niet minder dan 404 artikelen. De daartoe uitgeloofde prijzen

bestonden in gouden, zilveren en bronzen medailles, geslagen op een expresselijk daartoe, door de heeren BÖRNER en PIGLHEIN ontworpen en door den medailleur C. H. LORENZ vervaardigden stempel, en beliepen eene gezamenlijke waarde van ongeveer 10.000 Pr. Thaler; terwijl bovendien later, door den Koning en de Koningin van Pruissen, de Koningin van Engeland, den Koning van Wurtemberg en verscheidene andere hooggeplaatste personen en particulieren, nog afzonderlijke eereprijzen voor bijzondere inzendingen beschikbaar gesteld werden.

Na de verschijning van dit programma verzond het Comité aanhoudend en met slechts korte tusschenpoozen, onderscheidene, in verschillende talen gedrukte, stukken, waarin de vorderingen der werkzaamheden of andere bijzonderheden, geschikt om de belangstelling te prikkelen, vermeld werden, en waardoor dan ook werkelijk de belangstelling in den vreemde, aanvankelijk misschien wel wat flauw, opgewekt en gaandeweg levendiger gemaakt werd.

Het beschikbare terrein, eene oppervlakte hebbende van 1.700.000 □ voet (1), vormde een groot dal, tusschen twee steile wallen besloten, in de lengte door een kanaal, hetwelk van de Elbe in de Alster vloeit, doorsneden, en waarvan een gedeelte gebezigd werd tot moestuin van het belendende Zeemanshuis. Voor de inrigting der tentoonstelling leverde het in onderscheidene opzigten zeker groote bezwaren op; moeilijkheden echter, die, door eene aanzienlijke krachtsontwikkeling, waarbij zeker de zachte winter zeer in de hand werkte, glansrijk werden overwonnen; zoodat het op den 2den September dezes jaars — dus slechts *tien maanden* nadat de eerste ontwerpers tot bespreking van het plan bijeen kwamen — dank zij inzonderheid het genie van den tuinbouw-architect F. J. C. JÜNGENS, in een park herschapen was, hetwelk men moet gezien hebben, om zich van den tegelijk liefelijken en grootschen indruk, dien

(1) Wat de numerieke opgaven, in dit verslag voorkomende, betreft, meende ik die te moeten behouden, zooals ze in de, door het Comité zelf uitgegeven, of met diens voorkennis verspreide stukken voorkomen, zonder ze te herleiden; aangezien het mij doelmatiger voorkwam overal de oorspronkelijke cijfers te behouden.

het op den bezoeker maakte, eenig begrip te kunnen vormen, en over welks aesthetische waarde slechts één oordeel, en dat was gunstig in hooge mate, werd uitgesproken.

Om tot dit resultaat te komen waren daar gedurende den winter (den 15den December werd de eerste spade hiertoe in den grond gestoken) niet minder dan gemiddeld 120 á 150, en gedurende de laatste maanden 200 werklieden bezig, en moest eene aardmassa van 3.700.000 \square voet aangevoerd worden.

De kosten dezer aardewerken bedroegen, bij aanbesteding, ongeveer 25.000 Pr. Thaler. Bovendien werd het geheele terrein, tot zelfs op de hoogste punten, door de »Altonaër Wasserkunst» van waterleidingen voorzien; gewis een zeer goede maatregel, en die ongetwijfeld veel zal hebben bijgedragen tot de sierlijkheid van het geheel, waar toch zóóveel gelegen was aan den frisschen tint der zeer uitgestrekte gazons, die, zonder gestadige en overvloedige besproeijingen, onmogelijk in een zóó onberispelijken toestand zouden kunnen gebragt en gehouden zijn.

De verschillende, uitsluitend voor de tentoonstelling opgerigte, gebouwen besloegen eene ruimte van ongeveer 60000 \square voet, terwijl het van ouds bekende en reeds herhaaldelijk van gedaante en bestemming veranderde Elb-Pavillon, laatstelijk als dans-locaal gebezigd, en 't welk binnen den afgebakenden kring stond, thans weder van bestemming zou veranderen, om aan de expositie dienstbaar gemaakt te worden. Door den architect HALLER werd dit ruime loocaal op eene allezins doelmatige wijze tot restauratiezaal ingerigt, en het was inzonderheid van dit zeer hoog gelegen punt, de zoogenaamde »Stintfang», dat men een verrukkend uitzigt had over het dal, met zijne duizenden kinderen van Flora en met zijne duizenden bezoekers tevens.

Ten gevolge van de rustelooze werkzaamheid des Comité's bleek het weldra dat, niet alleen door geheel Duitschland, maar ook allerwege elders, de deelneming aan de inzendingen zeer algemeen zou worden; ja, de aanmeldingen daartoe groeiden eindelijk zóózeer aan, dat men er toe besluiten moest om aan de inmiddels opgerigte gebouwen meerdere uitbreiding, en aan sommige er van eene gewijzigde bestemming te geven, niet alleen, maar tevens ook om het reeds zoo uitgestrekte terrein nog aanzienlijk te vergrooten, door een gedeelte van den stads-

wal, aan de andere zijde van den Millerthor gelegen, door eene kolossale houten brug over den breedten publieken weg, te verbinden.

Dit gedeelte werd nu bestemd voor machineriën en gereedschappen, terwijl daar tevens in allerijl nog drie zeer uitgestrekte houten tenten opgeslagen werden, die men voornamelijk ter expositie der vruchten, waarvan inzonderheid de aanmeldingen ongemeen talrijk waren, bestemde.

Op Dingsdag, den 31sten Augustus, des avonds ten 7 ure, verzamelden zich de jury-leden, daartoe uit de verschillende landen van Europa te Hamburg bijeengekomen, in grooten getale in de zaal der Societeit Harmonie. Daar de ondervinding reeds herhaaldelijk elders geleerd had, dat de voorafgaande bemoeijingen en de regeling van de jury, op den ter beoordeeling bestemden dag, te veel tijd wegnemen, was men namelijk aldaar op het goede denkbeeld gekomen, om reeds 's avonds te voren eene constituërende vergadering te houden.

Die bijeenkomst moest uit den aard der zaak zeer geanimeerd zijn; immers dáár hadden ontmoetingen plaats tusschen vele goede, ver van elkander verwijderd wonende, vrienden, die elkaâr in geruimen tijd niet gezien en lang reeds naar dezen dag verlangd hadden, om een warmen handdruk te wisselen; dáár hadden introducties plaats zonder eind; namen werden genoemd, die men maar half, andere die men in het geheel niet verstond, maar die, nog voordat men gelegenheid had zich op de hoogte te stellen met wien men sprak, alweêr door anderen opgevolgd werden; men werd vriendschappelijk door dezen gedrongen links, door een ander getrokken regts, tot somwijlen een naam werd gehoord, die een welluidenden klank heeft in de botanische wereld of den breedten kring der practici, en er eene kennismaking volgde, die men nooit meer vergeten zal.

De vergadering werd door den eersten voorzitter van het Comité, den heer Syndicus dr. MERCK, met een warmen welkomstgroet geopend, waarbij hij hun, die van allerwege herwaarts gekomen waren, den dank van het Comité bragt voor hunne belangstelling in dit internationale feest, van welke belang-

stelling toch hunne tegenwoordigheid op deze plaats het sprekendste bewijs was. Daarna stelde hij aan de gezamenlijke jury voor over te willen gaan tot het kiezen van eenen algemeen voorzitter.

Een der jury-leden nam daarop het woord en stelde als zoodanig den heer burgemeester dr. KIRCHENPAUER voor, welk voorstel, daarna nog door een ander ondersteund, vervolgens bij acclamatie werd aangenomen.

Hierna trad dr. KIRCHENPAUER op, die, hoewel wijzende op de vele en eigenaardige moeilijkheden aan dat presidium verbonden, zich echter, na eene vrij lange rede, bereid verklaarde die taak te aanvaarden, mits hij op de toegevendheid en de hulp van de overige leden zou mogen rekenen.

Dit geregeld zijnde, deelde dezelfde spreker, nu als algemeen voorzitter van de jury, aan de vergadering mede dat het Comité doelmatig geoordeeld had, vooral met het oog op den grooten omvang van het programma en de uitgebreidheid der inzendingen, de jury in zestien sectiën te verdeelen, en in elk dezer sectiën die heeren had geplaatst, welke men het best meende vertrouwd te zijn met de voorwerpen, over welke meerdere of mindere voortreffelijkheid die sectiën uitspraak zouden hebben te doen; terwijl hij hen, die bij voorkeur aan de werkzaamheden eener andere sectie, dan waarin het Comité gemeend had hen te moeten opnemen, wenschten deel te nemen, uitnoodigde hun verlangen hiertoe kenbaar te maken.

Nadat ook dit afgelopen was, vereenigden de leden der afzonderlijke sectiën zich in een belendend lokaal, ten einde zich elk hun president en secretaris te kiezen, en werd vervolgens het uur bepaald, waarop elke sectie zich den volgende dag in het hoofdgebouw der tentoonstelling vereenigen zou, ten einde de werkzaamheden der beoordeeling aan te vangen.

De eerste September was de voor de beoordeeling der ingezondene voorwerpen bepaalde dag; maar, aangezien sommige sectiën hare werkzaamheden eerst vrij laat konden aanvangen, wjl nog het een en ander te ontpakken of te regelen viel, en er onvermijdelijk eene poos verlopen moest, aler men zich in

die massa's althans conigermate georiënteerd had, alvorens men elkaar begreep en verstond, konden de meeste sectiën het dien dag niet verder brengen dan tot een goed begin, waarom bepaald werd, dat men zich den volgenden morgen vroegtijdig weder daar vereenigen zou, met het doel om zulks, kon het zijn, spoedig te beëindigen.

Intusschen kwamen enkele sectiën ook dien dag nog niet geheel klaar, ja gingen er verscheiden dagen heen eer de toekenning der prijzen definitief geregeld was, zoodat het gedrukte proces-verbaal der beoordeeling eerst vele dagen na den afloop der tentoonstelling kon verzonden worden. In het bijzonder waren het de door Vorstelijke en andere personen of maatschappijën uitgeloopte eereprijzen, voor welker toekenning de onderscheidene voorzitters der verschillende sectiën zich tot eene speciale commissie vereenigden, die nog al aanleiding tot lange gedachtenwisseling gaven.

Wie op den tweeden September, 's morgens ten negen uur, in het tentoonstellingspark of in de afzonderlijke gebouwen kwam, vroeg zich met verwondering af, hoe 't mogelijk was dat men er zelfs aan denken kon, om, een drietal uren later, de expositie voor het publiek open te stellen; en vrij algemeen was men dan ook van gevoelen, dat het Comité er wel toe zou moeten besluiten — er werd zelfs gezegd dat er reeds toe besloten was — om de opening minstens een dag uit te stellen. Later bleek dat daar zelfs niet eens aan gedacht, dat men, tot op eene minuut als 't ware, in dit geval zeker van zijne zaak was.

Intusschen bewogen zich de verschillende jury-sectiën, allen druk in de weer, zoo goed mogelijk tusschen een tal van werklieden, voerlieden, wagens, paarden, kisten en wat al niet meer, en trachtten zoo goed mogelijk teregt te komen, niet zelden links en rechts ongeduldig zoekende naar voorwerpen, die men maar niet vinden kon, maar die men vinden moest, wijl het zeker was dat ze er waren.

Dat hierbij niet altijd alles even vlot en gemakkelijk ging, wijt ik echter in geen een deele aan het Comité; met den besten wil en de meeste zorg is eene volkomene voorziening in alle mogelijke eventualiteiten, inzonderheid waar zulk een stortvloed

van inzendingen zich voornamelijk eerst gedurende de twee laatste dagen ontlast, volslagen onmogelijk. Ja, het verdient zelfs mijns inziens allen lof dat het Bestuur op dien dag, overstelpt met vragen en tallooze bemoeijingen van allerlei aard, toch, al ging het ook niet altijd even gemakkelijk, allen wist voort te helpen, met dat gevolg dat ten laatste alles veel beter te regt kwam dan zelfs de grootste optimist zich had durven voorstellen.

Inmiddels was — en ieder vroeg zich met verwondering af hoe — zoowel in het park als in de zalen, de chaotische wanorde in eene volkomene orde verkeerd. Nooit heb ik iets wat ik genoegzaam voor onmogelijk hield, sneller tot waarheid zien worden; nooit nog bleek mij zóó duidelijk wat vereeniging van krachten, onder goede leiding, in weinige uren vermag, dan op déze plaats en op dát oogenblik.

't Had er wel iets van alsof er, ongeveer een half uur vóórdat het kanonschot het sein ter opening geven zou, een magtwoord uitgesproken werd, 't welk oogenblikkelijk zijn beheerschenden invloed onweérstaanbaar uitoefende op het geheel.

Nog meer moest die plotselinge ommekeer verwondering wekken, daar er ten elf uur zulk een zware slagregen viel, dat men zelfs in de houten, met linnen overdekte, gebouwen, hier en daar de plassen ontwijken moest, door het indruipende water veroorzaakt.

Kort vóór twaalf uur echter stoven de wolken uiteen, en de zon verspreidde eene liefelijke tint over dat geheel, 't welk nu, gereed liggende om de keur van Hamburgs ingezetenen te ontvangen, een werkelijk betooverenden aanblik bood; frappante tegenstelling met het gewemel en gekriemel onder een donkeren hemel, waardoor straks de wanorde slechts nog scheen te vermeerderen, en waardoor toen de stemming alles behalve opgewekt werd.

Een talrijk en uitgelezen publiek stroomde, toen het oogenblik der opening gekomen was, den hoofdingang binnen, en gaf aan de kronkelende paden in het diepe dal, welke men doorwandelen moest om het hoofdgebouw, waarin — aldus luidde de aankondiging — de plegtige opening zou plaats hebben, te bereiken. De toegangsprijs voor dien dag was op 4 Pr. Thaler bepaald. Intusschen hadden verreweg de meeste bezoekers zich

van abonnements- of zoogenaamde »partout-kaarten» voorzien, hetwelk daaruit bleek dat men, de dames zoowel als de heeren, die kleine ronde kaartjes, welke voor 6 Pr. Thaler verkrijgbaar waren, als een eereteken op de borst droeg.

Het koepelvormige gedeelte van het hoofdgebouw was het brandpunt waar alles heenstroomde, en dat men dáár bij die gelegenheid het »droit du plus fort» wel wat gelden liet, ten koste zelfs der meest alledaagsche beleefdheidsvormen, valt niet te ontkennen. Terwijl o. a. de galerij voornamelijk voor dames bestemd was, hadden zich daarop ook vele heeren plaats weten te verschaffen, zoodat een aantal dames beneden in 't gedrang konden blijven staan. Overigens zag men geen enkel afgezonderd gedeelte, geene enkele gereserveerde plaats. Bij deze gelegenheid, bij dit zoogenaemd officiële gedeelte der expositie, ontbrak het werkelijk aan die voorzorgs- en beleefdheidsmaatregelen, waarop sommigen billijke aanspraak hadden, en die men dan ook elders gewoon was in acht genomen te zien. Van de door verschillende Regeringen atgevaardigde personen werd op dit oogenblik letterlijk geene de minste notitie genomen, zoo min als er — wat toch voegzaam geweest was — in de hieronder volgende openingsrede een woord geuit werd, 't welk daarop directe of zelfs maar zijdelingsche betrekking had. Dit is eene nalatigheid van een overigens zoo werkzaam Comité, waarvoor ik geene verklaring weet te vinden, die eenigzins ter verontschuldiging zou kunnen strekken.

Toen het ruime locaal geheel gevuld was, betrad het Comité de tribune en opende de eerste voorzitter de heer Syndicus dr. MERCK de tentoonstelling met deze woorden:

- » Mir ist der ehrenvolle Auftrag geworden, die internationale Gartenbau-Ausstellung von 1869 in Hamburg zu eröffnen. Bevor ich dies thue, erlaube ich mir darauf hinzuweisen, was wir gewollt haben. Sie mögen beurtheilen, ob wir das vorgesteckte Ziel erreicht haben. Wir haben eine internationale Gartenbau-Ausstellung schaffen wollen, allen Nationen die Möglichkeit eines allgemeinen Wettkampfes gebend. Solche Wettkämpfe sind nicht allein ein Zeichen unserer Zeit, sie sind ein Triumph derselben.

Engherzige Individuen behalten ihre geistigen Errungenschaften für sich, engherzige Nationen umgeben sich mit chinesischen Mauern. Gebildete Individuen und auf der Höhe wirklicher Cultur stehende Nationen machen ihr geistiges Eigenthum zur gemeinsamen Gabe Aller. Wir haben aber auch eine Gartenbau-Ausstellung schaffen wollen, nicht allein eine Blumen-Ausstellung. Eine Gartenbau-Ausstellung umfasst alle Zweige des Gartenbaues, der Garten-Architectur und Industrie. Eine Ausstellung, wie sie hier beabsichtigt wurde, soll aber nicht allein den practischen Zwecken des Lebens dienen; sie wendet sich auch an das Gefühl, an den poëtischen Sinn ihrer Beschauer, und damit vor allem an die Theilnahme der Frauen, von denen des Dichters Wort sagt, das

» » Sie flechten und weben

» » Himmlische Rosen in's irdische Leben." "

» Wenn wir heute an die Vollendung unserer Aufgabe gelangt sind, dann erfüllt uns vor Allem das Gefühl der Freude, Sie so zahlreich hier versammelt zu sehen. Wenn die Seele von Freude erfüllt ist, dann ist ihr nächstes Gefühl die Dankbarkeit. Dank haben wir zu spenden den Herrschern, Vereinen und Privaten, die uns durch reiche Gaben unterstützt haben, um den Ausstellern den verdienten Lohn zu gewähren; Dank den Ausstellern selbst; Dank unseren patriotischen Mitbürgern für Ueberlassung des Platzes und das lebhafteste Interesse an unserer Schöpfung; Dank vor allem den Herren, welche in genialer Auffassung und unermüdlicher Durchführung, in 10 Monaten ein solches Werk vollendet, den Herren Landschaftsgärtner JÜRGENS und Architect HALLER; Dank endlich allen den treuen Händen, welche mit uns zusammen gearbeitet und nie müde geworden sind, jeder in seiner Sphäre, mit uns zur Vollendung einer patriotischen Schöpfung beizutragen.

» Darf ich noch einen Wunsch hinzufügen, so ist es der, dass das Werk den Meister loben möge, und dass Sie, an der heimatlichen Heerd zurückgekehrt, noch

manchmal sagen mögen : es waren doch schöne, genussreiche und lehrreiche Tage, die wir im September 1869 in Hamburg verlebt haben.

» Ich erkläre mit diesem Wunsche die Ausstellung eröffnet.»

De muziek van het 76ste infanterie-regiment besloot deze ceremonie met eene vrolijke marsch, en weldra zag men de menigte allerwege in het park en in de verschillende lokalen verspreid.

Deze reeds zoo lang vooruit, en niet zonder ophief, aangekondigde plegtigheid kwam mij echter zoomin plegtig of indrukwekkend, als geëvenredigd aan de werkelijk grootsche en aanvankelijk zoo uitnemend geslaagde onderneming voor. 't Maakte op mij wel ietwat den indruk, als had een der leden van 't Comité, te midden hunner bedrijvigheid tot de overigen gezegd : » Nu moeten we even de tentoonstelling gaan openen"; 't scheen eene verplichte ceremonie, die men zoo » ter loops" waarnam, en waarvan men zich zoo spoedig mogelijk weder afmaakte. Misschien is dit daar alzoo gebruikelijk; zeker is het evenwel dat in Nederland, bij feesten zelfs die heel wat minder te beteekenen hebben, veel meer feestelijk vertoon gemaakt wordt.

Terwijl ik mij thans voorstel een beknopt overzicht te doen volgen van de tentoonstelling in het algemeen en enkele tentoongestelde voorwerpen in het bijzonder, gevoel ik mij in de allereerste plaats verplicht U we Excellentie uerbiedig te verzoeken, dit overzicht als slechts zeer oppervlakkig te willen beschouwen; immers, wilde ik ook alleen maar eene opsomming geven van al datgene wat in 't bijzonder de opmerkzaamheid trok en verdiende, dan nog, ik herhaal het, zou dit tot veel te groote uitgebreidheid leiden.

Ik neem voor die excursie als uitgangspunt het groote tentoonstellingsgebouw, 't welk op den hoogen stadswal, met de achterzijde naar de stad geplaatst was. Dit gebouw, geheel van hout opgetrokken, en, met uitzondering van den regtervleugel, die voor exquisite tropische planten bestemd was, met linnen over-

dekt, bestond uit een koepelvormig middengedeelte van 80 voet hoogte, bij 70 voet diepte en breedte, en twee vleugels, elk eene lengte hebbende van 140 voet. Het was aan het straks genoemde Elb-Pavillon verbonden door een lager gebouw, waarin zich het bureau van het Comité en de bureaux der verschillende regerings-commissarissen bevonden. Deze laatste waren zeer eenvoudig, doch net ingerigte, vierkante kamertjes, de wanden met grijs papier behangen, de vloer met matten belegd, voorts eene met een groen kleed gedekte tafel waarop papier, enz., en eenige stoelen; terwijl daar iederen morgen die couranten werden nedergelegd, waarin bijzonderheden betreffende de tentoonstelling medegedeeld waren. Deze kamertjes waren zeven in getal, en boven elke deur las men den naam van het land, 't welk zich deed vertegenwoordigen; namelijk: *Noord-Duitsche-Bond, Engeland, Oostenrijk, Holland, Beljië, Zweden en Noorwegen, Noord-Amerika.*

Het geheele hoofdgebouw, aanvankelijk ten deele ook voor koude-kasplanten bestemd, was met tropische planten gevuld; het bevatte een schat van het kostbaarste wat de Europeesche kassen bevatten, en leverde alléén voor den kruidkundige, inzonderheid voor hem, die zich met systematische botanie bezig houdt, materiaal voor een onderzoek, waartoe de duur der tentoonstelling gewis veel te kort zou geweest zijn.

In den linkervleugel, die (zoo ik mij niet vergis ten gevolge van eene latere uitbouwning aan de achterzijde) breeder was dan de andere, had men inzonderheid de grootere tropische planten vereenigd; terwijl men in den regtervleugel, waarvan een afgescheiden gedeelte, door middel van een thermosiphon, goed verwarmd werd, de kleinere, inzonderheid de nieuwere planten vond.

Op het arrangement van de planten in dit gebouw viel wel is waar niets aan te merken, maar het kon toch niet uitstekend genoemd worden; de meeste toch, zelfs de groote Palmen niet uitgezonderd, stonden, zoowel midden in de ruimte, als langs de wanden, op tafels, zoodat het geheel onmogelijk zulk een liefelijken indruk kon maken, als wij zulks hier, en wel inzonderheid in 't Paleis voor Volksvlijt, gewoon zijn te zien. De reden hiervan zal echter niet te zoeken zijn in gebrek aan

goeden smaak, maar ligt ongetwijfeld in dat aan ruimte, waarmede men zeer heeft moeten woekeren.

Wat in den regtervleugel in de eerste plaats de opmerkzaamheid trok, waren, gelijk zulks gewoonlijk het geval is, de *grootte Palmen*. Mogten die planten over 't algemeen ook geen zeer grooten omvang hebben, zoo bestonden de drie collectiën, die het midden der ruimte innamen, toch uitsluitend uit forsche planten; bovendien trof men er ook een aantal zeldzame soorten bij aan.

Dit was inzonderheid het geval met de verzameling van den Kön. Berggarten te Herrenhausen, bij Hannover, ingezonden door den heer HERM. WENDLAND, die met deze, benevens zijne verzameling nieuw ingevoerde Palmen, waarover zoo aanstonds nader, den roem van den Herrenhauser Berggarten in deze specialiteit waardiglijk gehandhaafd heeft. Inzonderheid blonken daarbij als 't ware uit *Copernicia macroglossa*, *Geonoma Martii*, *G. serapiquensis* en *G. Willdenowii*, de beide laatste met roode hartbladeren, *Korthalsia robusta*, buitengewoon sterk ontwikkeld, de even zeldzame als prachtige *Livistona Hogendorpii*, welke soortnaam reeds aantoonde dat ze van Nederlandsch-Indischen oorsprong is, en waarvan zich maar zeer weinige exemplaren in Europa bevinden, *Licuala paludosa*, *Pinanga Kuhlii*, eene prachtige *Wallichia densiflora*, enz. —

Eene andere, eveneens door keur van zeldzame soorten en betrekkelijk sterke planten uitmuntende collectie, behoorde aan den heer J. LINDEN te Brussel en Gent. Hierbij trokken inzonderheid de opmerkzaamheid *Cocos Bonnetii*, *Latania glaucophylla* en *L. Jenkinsonii*, *Phaenicephorium sechellarum*, onder meer andere schoone hier aanwezige planten van deze zeldzame soort verre de schoonste. Wat echter bij deze verzameling inzonderheid de opmerkzaamheid trok, en die ook ten volle verdiende, was een uitstekend fraai exemplaar van de hoogst zeldzame en, om de eigenaardige groeiwijze, tevens zeer interressante, *Iriartea exorrhiza*. Niet alleen toch dat de schitterend roode kleur der jong ontwikkelde bladeren haar tot eene der sierlijkste van deze adellijke plantenfamilie maakt, maar hoogst eigenaardig is het verschijnsel — overigens bij enkele andere plantengroepen, vooral in moerassige streken der keerkringslanden

groeiende, bekond — dat de stam als 't ware gedeeltelijk uit den grond is opgerezen en nu op zijne wortels, als op zoo vele stelten rust. Het onderste gedeelte van den stam dezer plant liep dan ook genoegzaam tot niets uit, daar deze, nabij den grond, niet dikker was dan p. m. 8 millimeter en, een halve meter hooger, daarentegen een dikte van 0.045 meter had.

Ik heb op andere groote tentoonstellingen vaak Palmen van grootere hoogte en meerderen omvang gezien, maar nooit zag ik bij zulke gelegenheden verzamelingen van „groote Palmen” die zóóveel zeldzaams bevatten. Zoowel van de eene als van de andere dezer beide collectiën kon *elke* plant, zonder uitzondering, uitstekend genoemd worden.

De derde collectie, van den F. G. MOSENTHIN jr, te Eutritzsch bij Leipzig, hoewel uit meer algemeen verspreide soorten bestaande, kenmerkte zich toch door krachtige, gezonde planten. Eene *Jubaea spectabilis* en eene *Areca sapida*, schoone Palmen, maar waarvan zeer zeldzaam zware exemplaren aangetroffen worden, muntten hierbij, juist door deze laatste eigenschap, bijzonder uit.

Eene kleinere verzameling Palmen van den heer HERM. WENDLAND, bestond alweder uit keur van zeldzame soorten, bijv.: *Dactris obovata*, *Geonoma spicigera*, *Mauritia aculeata*, *Ptychosperma rupicola*, enz.; terwijl een weinig verder, eene *Licuala celebica* van denzelden inzender, als nieuw ingevoerde soort, iederen palmenliefhebber tot stilstaan noopte.

Ook de Cycadeën waren hier goed vertegenwoordigd. De verzameling van den heer LINDEN bevatte, behalve sterkere planten van oudere soorten, bijv. eene zeer fraaije *Encephalartos lanuginosus*, ook eenige zeldzame, zooals *Stangeria paradoxa*, *Zamia Ghellinkii*, *Z. spiralis*, enz.; terwijl ook hier weder de heer HERM. WENDLAND moet genoemd worden, die een zestal Cycadeën van hooge zeldzaamheid ingezonden had, welke zoowel om de fraaiheid der soorten, als om het frissche uiterlijk dezer planten, afzonderlijke vermelding verdienen. Het waren: *Lepidozamia Perofskiana*, *Cycas squarrosa* (naar mij toescheen eene verscheidenheid van *C. circinalis*), *Microcycas calocoma*, *Zamia Lindleyana*, *Z. Leiboldtii* en *Z. Skinneri angustifolia*.

Aan het einde der zaal stond nog een prachtvol exemplaar

van *Encephalartos Altensteinii*, met eene enorme bladkroon; aan wien die plant toebehoorde vond ik niet aangeduid.

Bij eene uitgebreide verzameling van verschillende tropische gewassen, van den heer B. VON USLAR, te Hildesheim, trok vooral eene Aroïdee zeer algemeen de opmerkzaamheid. Deze plant toch, *Xanthosoma appendiculatum*, vertoonde dit opmerkelijke verschijnsel, dat sommige bladeren aan hunne onderzijde, op den middennerf, een vrij sterk ontwikkeld bladachtig uitgroeisel bezaten, 't welk daaraan een zeer eigendommelijk aanzien gaf. Als curiositeit mogt dit voor iedereen, uit een morphologisch oogpunt kon het ook voor den kruidkundige zeer interessant genoemd worden.

Ook wat de Aroïdeën betreft deed de heer HERM. WENDLAND zich hier deugdelijk gelden. De door hem gezondene verzameling, uit twaalf soorten bestaande, was in alle opzigten bezienswaardig, terwijl inzonderheid eene sterke plant van de lieve en zoo algemeen gezochte *Anthurium Scherzerianum*, met een aantal lakroode bloemscheden, daarbij uitmuntte. Ook eene *Spathiphyllum heliconiefolium* en eene nog onbeschrevene soort van dit karakteristieke geslacht verdienen bijzondere vermelding.

Van den heer AD. HAAGE jr., te Erfurt, ontmoette men hier mede eene zeer uitgebreide verzameling Aroïdeën. Hoewel meerendeels goede soorten, bevattē deze verzameling toch weinig wat bijzonder opmerkenswaardig was, met uitzondering evenwel eener *Ataccia cristata*, welker zonderlinge bloeiwijze menigeen een ligte kreet van bewondering afdwong; zoo ook eene, eveneens bloeiende, *Spathiphyllum*.

Boomachtige Varenen, die men inzonderheid op de in 1864 gehoudene internationale tentoonstelling te Brussel zoo algemeen bewonderde, schitterden hier, tot mijne niet geringe verwondering, door hare bijna algeheele afwezigheid. Wēl zag men een tweetal *Balantium antarcticum*, van welk prachtig Nieuw-Hollandsch gewas zich tegenwoordig uitnemend fraaije planten in de verzamelingen bevinden, maar ze waren niet wat ze wezen moesten om hier een goed vertoon te maken. De eene, met een stam van 5 meter hoogte, bleek eerst korteling in Europa ingevoerd te zijn, en had dan ook nog slechts enkele zwakke bladeren ontwikkeld; de andere, hoewel niet zoo hoog,

was iets beter. Beide waren, met nog eene andere van dezelfde soort, die in den regtervleugel van dit gebouw stond en van gelijke waarde was, ingezonden door den heer E. NEUBERT, te Hamburg.

Eene verzameling Varens en Lycopodiaceën van Frau Senator JENISCH, Flotbecker Park bij Hamburg, bestond wel is waar uitsluitend uit fraaije planten, maar bleef toch beneden datgene wat wij hiervan nu en dan bij ons te lande zien.

Eene kortelings van Japan ingevoerde Lelie, van den heer LAURENTIUS SÖHNE te Crefeld, n. l. *Lilium tigrinum* var. *Landrath Leysner*, kenmerkte zich door hare fraai gevulde bloemen, waarin men namelijk drie seriën van goed ontwikkelde bloembladeren aantrof. — Japan is buitengemeen rijk aan Lelie-soorten, en er gaat geen jaar voorbij, dat wij niet met eene of meer van daar nieuw ingevoerde soorten of variëteiten kennis maken.

Niet ver vandaar stond eene verzameling niet bloeiende warmekas-planten, ingezonden door Frau Senator JENISCH, welke, hoe talrijk ook, letterlijk uitsluitend uit prachtplanten bestond. Van die, welke het meest door schoonheid uitmunten, noem ik slechts de sierlijk gekleurdbladige *Pasiflora trifasciata*, *Acalypha colorata*, *Fittonia Pearcei*, *Palicourea discolor*, *Maranta Veitchii*, *M. Lindenii*, *Alocasia metallica*, enz. Maken inzonderheid de drie laatstgenoemde reeds ieders bewondering gaande, als ze nog jong zijn en slechts weinige, maar onbeschrijfelijk schoon genuanceerde bladeren hebben, wanneer men ze, door onvermoeide zorgen, tot zulk eene volkomenheid van kultuur gebragt ziet, als met deze planten het geval was, is het onmogelijk den indruk dien ze maken, zelfs op hem die gewoon is fraaije planten te zien, terug te geven.

In een ander gedeelte van dezen linkervleugel van het hoofdgebouw, werd de meeste ruimte ingenomen door eene uit een vijftigtal groote planten bestaande verzameling, ingezonden door Frau CARL HEINE, te Ottensen. Ook van deze collectie noem ik slechts enkele, hoewel meest alle, om verschillende redenen der vermelding waardig waren. Eene *Lapageria rosea*, uitnemend gekweekt en prijkende met een aantal fraaije bloemen, gaf elk, die bekend is met de alles behalve gemakkelijke

kultuur van dezen fraaijen klimheester, het bewijs van de kunde des kweekers; *Dracænosis australis*, p. m. 6 meter hoog; *Pandanus odoratissimus* met een kroon van 7 à 8 meter in omtrek en met luchtwortels van 2,5 meter lengte, enz.

Digt hierbij stond eene partij *Theophrasta's*, die gerustelijk gerekend konden worden tot het prachtigste te behooren wat dit gebouw bevatte. Kende men den heer LINDEN alléén door deze planten, men zou gewis reden hebben om hem als een der eerste kweekers van Europa te begroeten. Alle, zonder uitzondering, en er waren er elf, waren planten van ongemeene kracht en schoone bladontwikkeling. *Theophrasta imperialis* bijv. had 1,5 meter hoogte en droeg eene kroon van een groot aantal groote bladeren; *Th. densa* was in bloei.

Niet minder schoon was eene forsche plant van *Rhopala corcovadensis*, van Frau CARL HEINE; dit prachtvol gewas had eene hoogte van 7 meter en was tot aan den voet zeer dicht met bladeren bezet.

Deze zijvleugel verlatende, kwam men in het midden- of hoofdedeelte van het gebouw, 't welk niet zoo zeer voor de expositie van planten, maar meer bepaaldelijk voor de ontvangst van genoodigden, enz., bij gelegenheid der opening en der prijsuitdeeling, welke na afdoop der tentoonstelling heeft plaats gehad, bestemd was.

Dit gedeelte van het gebouw was, tegenover den ingang, in den vorm eener groote nis uitgebouwd, in welke nis een kolossaal zittend Flora-beeld geplaatst was, door den beeldhouwer BÖRNER uit gips vervaardigd. Aan den voet van dit beeld bevond zich eene glazen kast, waarin de verschillende eereprijzen, meerendeels uit zilverwerk bestaande, waren ten toongesteld. Deze kast stond op de tribune, van welke de voorzitter van het comité de expositie geopend had; van deze, eenige treden hooge, tribune, die men langs twee trappen bereikte, voerden weder twee trappen, links en regts, naar de galerij.

Aan de voorzijde lagen tegen deze tribune twee zeer fraaije bronzen Neptunus-beelden, met een leeuwepoot in 't midden, uit

wiens bek een waterstraal in een bassin viel, dat van een aantal gekleurdbladije *Caladiums* omzoomd was, terwijl een buitengemeen groot en schoon exemplaar van de hoogst sierlijke *Caladium Belleyi* er middenin geplaatst was, zoodat de sneeuw-witte, groen geaderde bladeren, van deze laatste als 't ware uit het water verrezen.

Achter het witte Flora-beeld verhieven zich in de nis een groot aantal tropische planten, inzonderheid grootbladige Palmen en Cycadeën, die, met hare hoogst bevallige en daarbij donker groene bladeren, een achtergrond daarstelden, waartegen niet alleen de vormen van het beeld goed uitkwamen, maar die tevens eenig begrip gaf van de weelderige grootschheid der tropische vegetatie.

Boven in de nis las men de woorden van SCHILLER:

» Unerschöpflich an Reiz und immer erneuter Schönheit
Ist die Natur, die Kunst ist unerschöpflich wie sie.»

Om de galerij prijkten de namen van een aantal kruid- en tuinbouwkundigen, namelijk: PAXTON, SKELL, DECANDOLLE, HOOKER, FORTUNE, WILLDENOW, LINNÉ, MARTIUS, LINDLEY, VON HUMBOLDT, JUSSIEU, KNIGHT, LODDIGES.

Dit geheel, niet oneigenaardig de » Flora-tempel » geheeten, maakte een flinken indruk, 't was noch te zwiërig, noch te stijf, maar sierlijk en imposant tevens.

Op de breede galerij bevonden zich geene planten, maar een aantal voorwerpen van verschillenden aard, waarvan onderscheidene, deze voor den kruid-, andere voor den tuinbouwkundige, niet van belang ontbloot waren. Men zag daar bijv. plannen van groote parken en buitenplaatsen, plannen van bruggen voor parken; ook boek- en plaatwerken. Vervolgens eene verzameling botanische modellen, ten gebruike bij het onderwijs, bloemen namelijk van blik of zink, veel grooter en dus duidelijker dan de natuurlijke bloemen, en die zeker zeer doelmatig zouden zijn, als ze alle goed waren, wat echter met enkele niet het geval was. Voorts eene verzameling pomologische platen, die, wat keurigheid van uitvoering betrof, niet in de schaduw kunnen staan van die, welke nog maar kortelings in een, aan Zijne Majesteit den Koning opgedragen,

werk, hier te lande uitgegeven werden (1). Vervolgens eene voor liefhebbers allerinteressantste collectie alpenbloemen, rondom photographische gezigten uit Zwitserland, in den vorm van kransen, op papier geplakt; maar zeker niet het minst belangrijk was eene uit ruim 200 soorten bestaande verzameling gedroogde Coniféren, zoo compleet mogelijk, en dus ook met de vruchten, op papier gehecht, ingezonden door den heer W. HOCHSTETTER te Württemberg. Op deze verzameling, die voor 400 Pr. Thaler te koop aangeboden werd, sloeg gewis menig een begerigen blik.

De regtervleugel van het hoofdgebouw was in twee afdelingen gesplitst, waarvan de eerste deels met groote, deels met kleinere warmekas-planten gevuld was.

Even als in den linkervleugel namen hier drie tafels de mindenruimte in, waarvan er twee met Palmen en de derde met verschillende plantvormen bezet was.

Op de eerste tafel stonden de Palmen van den heer H. LAURENTIUS te Leipzig, die weder ruimschoots gelegenheid aanboden om met eenige uitnemende, deels zeldzame, soorten dezer plantenfamilie kennis te maken. Hierbij muntten inzonderheid uit: *Latania glaucophylla*, *Livistona Hogendorpii*, *Phœnicophorium sechellarum*, en inzonderheid *Verschaffeltia splendida* en *Thrinax barbadensis*, beide planten van onbeschrijfelijke schoonheid; terwijl eene *Rhapis flabelliformis foliis variegatis*, een bontbladerige Palm, hierbij eene goede vertooning maakte.

De Palmen die op de tweede tafel geplaatst waren, behoorden aan den heer J. VERSCHAFFELT, te Gent. Ook hierbij merkten men onderscheidene zeer merkwaardige planten op, bijv. de zoo even genoemde bontbladerige *Rhapis flabelliformis* en de reeds meergenoemde *Phœnicophorium sechellarum*, zonder eenigen twijfel een der edelste Palmvormen; voorts *Pritchardia pacifica*, *Jubæa spectabilis*, *Brahea nitida*, enz.

Over het algemeen kan van de Palmen gezegd worden dat ze, nevens de Coniféren, die grootendeels in het park geplaatst waren, tot de best vertegenwoordigde planten-familiën behoorden, en, zeker niet het minst uit een kruidkundig oogpunt

(1) Nederlandsche Boomgaard. te Groningen bij J. B. WOLTERS.

beschouwd, veel merkwaardigs, bij eene groote verscheidenheid van soorten opleverden.

Op de derde tafel trok inzonderheid eene verzameling Orchideën van Frau Senator JENISCH de opmerkzaamheid van een groot aantal bezoekers, gelijk de fantastische bloemvormen dezer planten steeds ieders bewondering wekten. Deze collectie, gekozen uit eene der beroemdste van Duitschland, bestond uit vele zeer fraaije soorten, o. a. *Cypripedium Pearcei*, *C. Stonei*, *Cynoches Loddigesii*, *Polycychnes barbata*, *Maxillaria venusta*, *Saccolabium Blumei majus*, *Disa grandiflora*, enz., terwijl dicht daarbij nog een vijftal *Disa*'s stonden, die met een aantal harer nog onovertroffen prachtige bloemen, op forsche stengels gezeten, prijkten.

Bij eene hiernevensstaande verzameling van verschillende warmekas-planten, mede van Frau Senator JENISCH, zag men er weder vele die zich door uitmuntende kultuur onderscheidden; zoo bijv. de fraaije *Curcuma Roscœana*, *Vallota purpurea*, met niet minder dan negen bloemstengels, eene keurige en met zorg gekweekte plant van de coquette *Impatiens Jerdoniæ*, eene sterk ontwikkelde *Gleichenia microphylla*, een drietal schoone *Sarracenia purpurea*, met hare eigenaardige bekervormige bladeren, enz; eindelijk eene *Lilium auratum* met vier stengels, elk met zeven bloemen en knoppen en waaraan 14 open bloemen prijkten.

Ook de breede tafels tegen de wanden van het gebouw leverden veel bezienswaardigs op.

Allereerst viel het oog op een viertal planten van *Tillandsia argentea*, tot die Bromeliaceën behorende, welke het zeer opmerkelijke karakter vertoonen van meestal volslagen wortelloos te zijn, maar daarom toch niet minder goed groeijen en bloeijen, en die dus een der meest afdoende bewijzen leveren van het vermogen der planten om zich ook met zelfstandigheden, die ze uit den dampkring opnemen, te voeden.

Eene verzameling *Dracæna*'s, tegenwoordig, en zeer terecht, tot de lievelingsplanten behorende, ingezonden door den heer J. VERSCHAFFELT, leverde, door de frischheid en de veelkleurigheid der bevallig overhangende bladeren, eene aangename verscheidenheid. Als in 't ooglopend fraai merkte men daarbij inzonderheid eene *Dracæna nobilis* en *Cordyline indivisa* op.

Bij eene groep Palmen van denzelfden inzender viel het oog weder op eene zeer fraaije *Phœnicophorium*. Dit is wel de eerste tentoonstelling, waarop men zóóveel krachtige planten van deze edele Palmsoort, die, hoewel reeds sedert verscheidene jaren in Europa ingevoerd, toch meest overal nog tot de zeldzaamheden behoort, ontmoet.

In eene verzameling van verschillende warmekas-planten, van den heer A. HAAGE jr., zag men o. a. eene *Musa vittata*, de Banaan met wit gestreepte bladeren, terwijl eene *Ficus Legrellei* zich vooral onderscheidde door de grof gezaagde en van de overige soorten van dit geslacht (*Urostigma*) afwijkende bladeren.

Achtereenvolgens ontmoette men hier verschillende verzamelingen van planten, die alle van zeer goede cultuur getuigden, waarvan ik alleen nog vermeld: de *Dracæna*'s, Cycadeën en Pandaneën van den heer H. LAURENTIUS. Omtrent al deze verzamelingen hier in bijzonderheden te treden is echter ondoenlijk, en zou nog te meer ondoelmatig zijn, daar in het tweede gedeelte van dezen regtervleugel, zóóveel was, waarvan eene meer speciale vermelding verkieslijker kan geacht worden.

Deze laatste afdeeling van het gebouw was meer bepaaldelijk voor nieuw ingevoerde tropische planten bestemd, en om die reden dan ook, door middel van een thermosiphon, goed verwarmd.

Een schat van planten vond men daar, binnen eene betrekkelijk beperkte ruimte, bijeen. Daar was voor den kruidkundige, voor den kweeker, voor den liefhebber, en niet minder voor hen, die de expositie bezochten, enkel en alleen om zich te verlustigen in de schoonheden, die de planten in bloemen of bladeren ten toon spreiden, overvloedige gelegenheid om zich te goed te doen. Waren dan ook zoowel het park als de verschillende gebouwen steeds met bezoekers gevuld, hier pakte de massa zich gedurende den geheelen dag letterlijk oopen, zoodat de een den ander het zien onmogelijk maakte. — » Ach! es ist doch nur um zu sagen dass man drin gewesen, denn sehen kan man zu wenig'', dit refrein werd, op verschillende wijzen gevariëerd,

onophoudelijk herhaald. Was men er eenmaal in, dan werd men in den langzaam voortgolgenden stroom opgenomen en meêgevoerd, tot men ten laatste dankbaar was die gedwongen toer door dat somtijds stikkend heete lokaal geëindigd te hebben. Zij, die er wezenlijk belang in stelden om met de bijzonderheden hier nader bekend te worden, en er dus ongestoord heen en weêr te loopen, ten einde de ééne verzameling, ja de ééne plant met de andere te vergelijken, konden dit niet anders dan 's morgens vroeg, en daar werd dan ook door onderscheidene kruidkundigen en kweekers stee's gevolg aan gegeven.

Wanneer ik zeg dat, slechts met zeer weinig uitzonderingen, alles wat men hier zag uitstekend of opmerkenswaardig was, dan volgt daaruit alweder van zelf dat ik er slechts enkele bijzonderheden van vermelden kan. Om een degelijk, en dat ik er bijvoege, wenschelijk verslag te geven van wat dit lokaal bevatte, zou zeker alleen meer dan eene week grondige en vooral vergelijkende studie noodig zijn.

Ook hier trof men weder nieuwe Palmen aan, namelijk van den heer J. LINDEN. Van de twaalf soorten die hier bijeen stonden, kwamen de volgende mij het meest karakteristiek voor: *Geonoma comorensis*, *Welffia regia*, *Zalacca sp. nova*, *Astrocaryum sp. nova* en inzonderheid *Corypha Martiana*. De voorname waarde der overige zal, gelijk dat trouwens wel eens met meer nieuwe planten het geval is, grootendeels moeten gezocht worden in de nieuwe namen.

De heer LINDEN heeft zich onder de kweekers van 't vaste land, zoowel door den invoer van nieuwe Orchideën, als door zijne zeer uitgebreide verzameling dezer planten, een grooten roem verworven. Die roem heeft hij hier zeer goed weten te handhaven, niettegenstaande de verre reis voor deze teedere bloemen alles behalve voordeelig was; wel is waar was zijne hier aanwezige verzameling niet zeer groot, maar ze bestond daarentegen uit keur van soorten. Daarbij bevond zich onder anderen eene voor deze soort werkelijk kolossale plant van *Trichotosia ferox*, vervolgens, in planten van verschillende grootte: *Trichocentrum tigrinum*, *Cattleya Eldorado*, *Coelogyne pandurata*, *Polycychnes muscifera*, *Nasonia punctata*, *Pescatoria cerina*, enz. Deze planten vertoonden een bloemenpracht, waarvan men zich noode verwijderde.

Digt daarbij stonden een drietal nieuw ingevoerde planten, ingezonden door den heer J. VERSCHAFFELT. Het waren *Wetria macrophylla*, *Sterculia javanica* en *Ficus Bonnettii*. Zij schijnen, om hare fraaije bladvormen, eene goede aanwinst te zijn.

De heeren J. VEITCH & SONS te Londen, die onder de groote Europesche bloemisten gewis den eersten rang bekleeden, hadden een aantal planten ingezonden, deels nog niet in den handel zijnde, deels uitmuntende door kultuur. Van de eerste mag ik hier niet onvermeld laten *Veitchia Johannis*, eene nieuwe Palm; een tweetal *Croton-* (*Codiaeum-*) soorten, met bladeren zóó prachtig gekleurd, dat men die planten met stomme verwondering aanstaarde, namelijk: *Croton undulatum* en *C. maximum*; voorts *Anæctochilus Dawsonianus*, eene nieuwe soort van die sierlijke kleine blad-Orchideën, die men wel eens de colibri's uit de plantenwereld noemde; deze behoeft bij de fraaiste die men er van kent niet achter te staan. *Dieffenbachia Bowmannii*, *Dracæna regia*, eene waarlijk koninklijke soort van dit uitnemend fraaije en decoratieve geslacht, met wit gestreepte bladeren, die ongeveer de grootte en vorm hebben der oude *D. brasiliensis*; behalve deze nog verscheidene nieuwe *Dracæna's*, alle door de kleur der bladeren of de groeiwijze der planten aanbevelenswaardig, al winnen ze 't dan ook in dit opzigt niet van sommige reeds meer algemeen verspreide soorten, zoo als o. a. onze prachtige *D. Cooperi*; het waren de volgende: *Dracæna Macleayii*, *D. magnifica*, *D. Chelsonii*, *D. Guylfoylü*. Eene zeer in 't oog vallende plant was *Phormium Colensoi fol. variegatis*, eene tweede soort van het Nieuw-Zeelandsch vlas met geel gestreepte bladeren. Deze schijnt smalbladeriger te zijn dan de *Phormium tenax*, maar belooft daarom niet minder eene plant te worden, die men elkander, gelijk dit thans nog met de bontbladerige gewone soort het geval is, met goud betaalt; *Aralia Veitchii* had keurige, fijn ingesnedene, vinger-vormige bladeren, eene delicate soort; *Pandanus Veitchii* schijnt mede eene goed onderscheidere soort te zijn; *Araucaria elegans* is eene nieuwe soort van dit prachtige Coniféren-geslacht, die allezins aanbevelenswaardig kan geacht worden.

Daarop volgde een drietal bloeiende Orchideën van het eerste water, namelijk *Vanda insignis*, *Cattleya Devoniana* en *Cypripes-*

dium Harrisceanum. Eene beschrijving te willen geven van de schoonheid dezer bloemen, inzonderheid van de beide eerstgenoemde, zou vruchtelooze moeite zijn.

Nevens deze planten, uitmuntende door hare bloemen, zag men, altijd van dezelfde inzenders, eenige planten, die zeer karakteristiek zijn door de zonderlinge metamorphose welke de bladeren ondergaan. Ik bedoel de Oost-Indische Bekerplanten, die ten allen tijde de bewondering van elk die ze zag in hooge mate gaande maakten, maar die men zóó ontwikkeld moet zien, om te begrijpen wat goede verpleging ook op deze planten vermag. Hier toch zag men eene breede, zeer gevulde plant van *Nepenthes Rafflesiana*, van circa 2 meter hoogte en met een groot aantal bekera van beiderlei vorm; die der onderste bladeren namelijk zijn breed en kort, die meer bovenaan de plant daarentegen lang en smal; *Nepenthes Hookeriana*, met kortere bekera, weder van een anderen vorm; *N. rubra*, met genoegzaam roode bekera, en eindelijk de door den heer VEITCH, ten gevolge van kunstmatige bevruchting, gewonnen bastaarden, namelijk: *N. hybrida maculata*, *Dominii* en *Sedenii*.

Men wist, deze planten ziende, niet wat 't meest bewondering verdiende, de gezondheid en de frissche, krachtvolle ontwikkeling dezer moeilijk te kultiveeren gewassen, of de zorg daarvoor op eene zoo verre reis gedragen, zoodat deze, voor temperatuurs- en luchtsverandering zoo uiterst gevoelige planten, toch dáár stonden, als waren ze pas uit de kas opgenomen.

Twee glazen kastjes met zoogenoemde blad-Orchideën, waarbij de *Anæctochili* de hoofdrol spelen, wekten, en dat kan niet anders, gestadig de bewondering van het publiek, hoewel deze keurige plantjes, wat kultuur betreft, het op verre na niet haalden bij wat men daarvan meermalen bij ons, uit eene welbekende liefhebberscollectie te Amsterdam te zien kreeg. Behalve de meer algemeen bekende zag men hier nog, bij de verzameling van den heer H. LAURENTIUS: *Haemaria Veitchii* en *Anæctochilus Dawsonianus*, en bij die van Frau Senator JENISCH: *Microstylis lugubris*, *Liparia coruscans*, benevens een aantal plantjes van de even zeldzame als keurige *Pogonia discolor*. In dit laatste kastje stond ook, ofschoon niet tot deze rubriek behoorende, eene niet zeer sterke plant van *Drosera dichotoma*.

Niet ver van daar werd men weder tot stilstaan als gedwongen door eene verzameling Aroïdeën van den heer J. LINDEN, letterlijk uitsluitend uit prachtplanten bestaande, en dan nog wel van de edelste soorten, dezer aan sierlijke bladvormen zoo rijke plantenfamilie. Ik noem er slechts eenige van; voor alle geldt ééne en dezelfde lofspraak: *Alocasia Veitchii* en *A. zebrina*, *Anthurium magnificum*, *A. regale* en *A. trilobum*, *Dieffenbachia Baraquiniana*, *Philodendrum Melinonii*, enz.

Het middengedeelte van dit lokaal werd ingenomen door eene groote tafel, en, met uitzondering alleen van eene collectie *Maranta's* van den heer H. LAURENTIUS, die veel schoons, maar niets bijzonder vermeldenswaardigs bevatte, behoorde alles, wat die tafel droeg, en 't was veel, zeer veel, aan den heer J. LINDEN.

En toch, niet anders dan nieuw ingevoerde, grootendeels nog niet in den handel zijnde planten zag men daar bijeen, ingezonden wel is waar ter mededinging naar verscheidene artikelen van 't programma, maar die alle op »nieuw ingevoerde planten» betrekking hadden. Van eenige der voornaamste laat ik hier de namen volgen: *Fourcroya Lindenii*, *Dracæna lentiginosa* en *D. lutescens*, *Dieffenbachia princeps*, *Cissus Lindenii*, *Pescatorea Wallisii*, eene Orchidee van groote schoonheid; *Maranta Bismarckiana*, met bladeren die aan de onderzijde bruin zijn, de zoogenoemde »couleur Bismarck», *Maranta smaragdina* en *M. diaphana*, beide zeer sierlijke bladplanten, *Anthurium hastiferum*, *Glaziowa elegantissima*, eene jonge Palm, die echter met eene andere plant, bij eene collectie van denzelfden inzender en met een anderen naam bestempelde (*Cocos Weddeliana*), zeer verdachte overeenkomst had, *Dioscorea Eldorado*; *Sanchezia glaziophylla variegata*, *Zamia cylindrica*, *Sphaerogyne imperialis*, *Carludovica imperialis*, *Xanthosoma Wallisii*, *Cochliostema Jacobiana*, enz. enz. Ik moet er van afzien nog meer namen te noemen; het getal zou te groot worden, maar bovendien, elk dezer planten verdient meer, is eene afzonderlijke beschrijving waard.

Toch moet ik er nog een paar vermelden, die om hare hoogst eigenaardige ontwikkeling, die uitzondering wel verdienen, namelijk *Tillandsia Lindenii*, met hare even eigenaardige als

fraaije bloemontwikkeling en *Rapatea* (?) *pandanoïdes*. 't Was inzonderheid deze laatste plant die, door de hoogst eigenaardige wijze waarop de jonge bladeren één voor één uit den top te voorschijn komen, tusschen de vele daar aanwezige kruidkundigen aanleiding tot menige gedachtenwisseling gaf.

In menig opzigt maakte dit lokaal het belangrijkste gedeelte der geheele expositie uit, en, wanneer men alles wat hier bijeenstond overzag, daarbij niet alleen lettende op de zeldzaamheid en de hooge waarde dier planten, maar ook op dezelve aantal, dan liep het terstond in 't oog, dat het eigenlijk slechts twee inzenders waren die hier den toon voerden. 't Waren, gelijk reeds gebleken is, de heeren J. LINDEN te Brussel en JAMES VEITCH & SONS te Londen. Beiden maakten zich reeds sedert verscheidene jaren hoogst verdienstelijk door het invoeren van planten uit verschillende hemelstreken in de kassen en tuinen van Europa, waarbij zoowel de kruidkundige wetenschap als de tuinbouw-industrie en den plantenhandel zeer gebaat werden. Zij hebben hunnen roem hier goed staande gehouden en hebben beide triumphantelijk het strijdperk verlaten.

Hoe uiterst beknopt ook, ben ik toch, wat mijne mededeelingen betreffende 't gene in het hoofdgebouw was tentoongesteld, uitvoeriger geweest, dan ik zulks zal kunnen zijn, waar het de overige gebouwen en het park betreft. Niet omdat het mij aan aanteekeningen of herinneringen ook omtrent de bijzonderheden, die dáár bijeengebragt waren, ontbreekt, maar wijl ik dat, wat het hoofdgebouw bevatte als voor den tuinbouw en den grooten plantenhandel van het meeste belang rekende te zijn, zonder daarom aan andere specialiteiten, zooals de boomkweekerij bijv., iets te kort willen doen. Bovendien, wilde ik zelfs maar op de nu aangevangene, zeer oppervlakkige wijze voortgaan, dan had ik thans nog slechts de letter A uitgesproken, en niets meer.

Op een afstand van p. m. 30 meter van het hoofdgebouw, en daaraan door middel eener pergola verbonden, bevond zich een ander zeer uitgestrekt gebouw, van ovalen vorm, eveneens

voor dat doel van hout opgetrokken en met linnen gedekt, waarin men, benevens een aantal warmekas-planten, zooals *Begonia's*, *Coleus*, enz., al die koudekas-planten vereenigd had, die men om de een of andere reden minder doelmatig in de open lucht geplaatst achtte; tevens waren daar de afgesnedene bloemen en bouquetten tentoongesteld.

Dit waarlijk kolossale gebouw, welks inwendige inrigting op zich zelve eene „grootte” tentoonstelling mogt genoemd worden, was in drieën verdeeld, welke afdelingen elkander als kransen omsloten, en terrasgewijze boven elkaâr geplaatst waren. Men bereikte het middengedeelte langs twee trappen, elk van een zestal treden; de tweede afdeling, kringvormig daaromheen geplaatst, was dus eene trap lager, en de derde met den beganen grond gelijk.

In het middengedeelte werd — althans gedurende de eerste dagen — de massa bezoekers inzonderheid aangelokt door een groot aantal bouquetten, bloemstukken, kransen, enz., in allerlei grootte en vorm, maar die, hoe sierlijk en smaakvol ook, toch niet meer dan overeenkwamen met wat men daarvan jaarlijks op de tentoonstellingen in Nederland te zien krijgt. Wat dezen tak van industrie, tegenwoordig zeker al vrij hoog opgevoerd, betreft, staat men dus bij ons niet bij de Duitschers achter.

De belangrijkste hier aanwezige planten, waren ongetwijfeld de *Agaveën* en *Cacteën*, welke verzamelingen voor den botanist zoowel als voor den liefhebber veel beziens- en dat ik er bijvoege benijdenswaardig bevatt'en.

Eene collectie *Agave's*, *Yucca's*, enz., van den heer J. VERSCHAFFELT, om zijne zeer volledige verzameling dezer planten teregt beroemd, was inzonderheid rijk aan keurige soorten; waarbij o. a. *Agave Ousselghemiana*, *A. dealbata*, *A. xylincantha macracantha*, *A. univittata*, *A. coccinea*, inzonderheid eene prachtige *A. schidigera*, *Yucca cornuta*, enz.

Dezelfde nijvere kweeker had ook een drietal nieuwe *Agave's* ingezonden, namelijk: *Agave Regelii* en *A. rotundifolia* (beide kennelijk vormen van ééne soort) en *A. Verschaffeltii variegata*.

Twee verzamelingen van den heer H. LAURENTIUS kenmerkten zich niet minder door zeldzame soorten en fraaije planten. Zoo

bijv. een zeer sterk exemplaar van *Agave Laurentiana*, *A. xylina-cantha latispina*, *A. Jacobiana*, *A. univittata*, *Dasyllirion junceum*; terwijl eene *Agave crenata* (*A. Mescal*) deze verzameling de kroon opzette.

Bij de tweede collectie van dezen inzonder merkte men inzonderheid op *Agave heteracantha coerulea*, *A. xylina-cantha longifolia*, *A. attenuata*, *A. amæna*, en inzonderheid *A. Besseri-ana*, van deze laatste was wel is waar nog slechts eene kleine plant, maar die, door hare zeegroene, in een lange, zwarte einddoorn uitlopende bladeren, toch sterk in 't oog liep.

Ook eene collectie soortgelijke planten van de firma E. H. KRE-
LAGE EN ZOON te Haarlem, bevatte veel schoons, in 't bijzonder muntte daarbij uit een koppel *Agave filifera*, prachtige, ge-
zonde planten, die als een waar sieraad voor buitenplaatsen kunnen beschouwd worden.

Eenige verzamelingen Cacteën vond men hier bijeen, waarvan inzonderheid een tweetal collectiën, toebehoorende aan den heer CH. PFERSDORFF te Parijs, zich door keurige kultuur en een uitmuntend uiterlijk onderscheiden. Waarlijk, als men ze zóó geconserveerd ziet, dan zou men al zeer veel antipathie tegen deze zonderlinge planten moeten gevoelen, om ze niet, als 't ware zijns ondanks, lief te krijgen.

Zeer opmerkenswaardig hierbij waren o. a. ook eenige zoo-
genaamde veredelingen, waardoor letterlijk fantastische, zij 't dan ook onnatuurlijke vormen ontstaan. Zoo bijv. had men de zeer heteromorfe *Opuntia clavarioides* op eene stengelachtige soort van dat geslacht, de *Mamillaria bicolor cristata* (*M. dædelea*) op eene *Cereus* geënt, die daarop sterk ontwikkeld waren en hetwelk een allervreemdste gezigt opleverde.

Eene verzameling van den heer AD. HAAGE bevatte mede veel goeds, al stonden die planten ook verre bij de zoo even genoemde achter.

Door den heer dr W. NEUBERT te Stuttgart was eene met wortels en al uit den grond opgetrokkene *Opuntia Rafinesqueana* ingezonden, welke direct uit de omstreken van New-York ingevoerd was. In de prachtig geïllustreerde *Haupt-Verzeichniss der Saamen & Pflanzen van 1869*, van HAAGE & SCHMIDT te Erfurt, wordt aangaande deze plant beweerd dat het de eenige

Cactus is die in Noord-Duitschland, zonder eenige winterbedekking, edoch alleen op zeer drooge standplaatsen, overblijft en rijpe, op vijgen gelijkende, eetbare vruchten voortbrongt. Als het waar is, is het verschijnsel zeker zeer interressant; in Berlyn, waar ik deze plant later in den vrijen grond zag staan, hoorde ik het echter zeer in twijfel trekken.

Behalve de bovengenoemde waren er nog een paar verzamelingen Cacteën, maar van minder gehalte. In elk geval erlangde men hier 't bewijs, dat, mogen deze zeer karakteristieke planten in den laatsten tijd ook op vele plaatsen grootendeels verdwenen zijn, er toch hier en daar nog zeer complete verzamelingen van bleven bestaan.

Voor het overige trof men in dit gebouw een zeer groot aantal planten van verschillenden aard aan. Zoo ook eenige kleine collectiën van de firma VON SIEBOLD & Co. te Leiden, voornamelijk bestaande uit nieuwe Japansche planten, deels voor den open grond, deels voor de koude kas geschikt; bijv. een aantal van de laatstelijk ingevoerde soorten en verscheidenheden van het geslacht *Aucuba*, Japansche peersoorten, Japansche eiken, enz.; vervolgens van onderscheidene inzenders, de nieuwere *Coleus*-hybriden in massa, waaronder zeer fraaije bladplanten, bontbladerige *Pelargoniums*, eene groote pyramide midden in 'tgebouw met *Fuchsia*'s den liefhebbers eene keur van de nieuwste en fraaiste hybriden te aanschouwen gevende; verder eene groep van de allerliefste, bij ons nog minder bekende *Scutellaria Mociniana*, ingezonden door den heer Fr. RICHTER, te Connewitz bij Leipzig. Deze gemakkelijk te kweken, en daarbij zeer jong reeds werkelijk schitterend bloeiende plant, zal ongetwijfeld eerlang ook bij onze bloemisten eene voorname rol gaan spelen; vervolgens bontbladerige planten in menigte, evenzoo *Primula chinensis*, keurige *Gloxynia*'s, *Cyclamen*'s, *Gardenia*'s, *Begonia*'s, zoowel die, welke zich door de bladeren, als die zich door haar milden en fraaijen bloei onderscheiden, *Aucuba*'s, enz. enz.; van meest alle verscheidene collectiën, waarbij er maar zeer weinige waren, die niet om de eene of andere reden uitstekend mogten genoemd worden.... en dat alles nog maar alleen in het middengedeelte van dit gebouw.

Ging men de trappen af, om de volgende daaromheen liggende afdelingen te doorwandelen — alleen met het doorwandelen van die lange cirkels ging reeds veel tijd weg — dan werd men schier duizelig van het kleurengemengel der duizenden afgesnedene bloemen; immers Erfurt had hare eer op te houden, en de Erfurtsche kweekers hebben doen zien dat de lof, dien ze in hunne catalogi aan vele hunner zomerbloemen toezwaaijen, niet overdreven is. Bloemen van de keurigste *Asters*, *Zinnia's*, *Scabiosa's*, driekleurige *Violen*, *Stokrozen*, *Dahlia's*, enz. waren hier in grooten getale, meestal op bevallige wijze tentoongesteld; waarbij zich eene massa afgesnedene Rozen voegde, die met de meeste zorg dagelijks verwisseld of aangevuld werden.

Wat mij hier het belangrijkste voorkwam en zonder eenigen twijfel zeer leerzaam tevens was, was eene verzameling van een tweehonderdtal tegen het klimaat van Duitschland bestand zijnde jonge boomen en heesters, van $\frac{1}{4}$ tot één meter hoogte, met zorg in potten gekweekt, goed herkenbaar ontwikkeld, nauwkeurig gedetermineerd, van duidelijk leesbare etiketten voorzien en, wat er niet de minste waarde aan gaf, naar de natuurlijke familiën gerangschikt. Deze waarlijk uitstekende, hoewel niet door bloemenpracht of bladerenkleur in 't oog loopende, verzameling was afkomstig van de kweekerij, behoorende, bij het, aan Z. K. H. Prins Frederik der Nederlanden toebehoorende, Vorstelijke Park te Muskau in Silezië, en ingezonden door den park-inspector PETZOLD aldaar.

Daarnevens stond eene verzameling van honderd soorten, tegen het klimaat van Midden-Europa bestand zijnde Eiken (*Quercus*), mede jonge, in potten gekweekte boompjes.

Voor dendrologen hadden deze beide collectiën zeer veel waarde; ze trokken dan ook de opmerkzaamheid, niet alleen van alle deskundigen, maar ook van zeer vele belangstellenden.

Bij de verzamelingen van in potten gekweekte zaadplanten, hoe keurig en met veel zorg ook behandeld, het legio kleine Coniféren, de gewonere, maar voor kamerkultuur geschikte *Dracæn's*, en vele dergelijke inzendingen kan ik onmogelijk stilstaan. Ook hier bleek mij o. a. dat de kultuur der Kaapsche *Erica's* in den laatsten tijd er ook in Duitschland niet op is

voortgegaan. Wel trof men er eenige aan, maar 't waren slechts de gewonere soorten, door een aantal planten vertegenwoordigd.

Wat intusschen hier vrij algemeen de opmerkzaamheid trok, en die ook dubbel verdiende, waren een aantal jonge Granaat-boompjes (*Punica Granatum* var. *nana*), eene dwergsoort, die uitnemend voor potkultuur geschikt schijnt te zijn, en die hier ook onder de rubriek der » Marktplanten » ingezonden waren. Deze planten, niet meer dan $\frac{1}{4}$ meter hoogte hebbende, leverden, met opene bloemen en knoppen overdekt, een allerliefst gezigt op. Daar ze hier veel gezien worden, blijkt hieruit dat die kultuur in Duitschland vrij algemeen moet zijn, en ze werkelijk tot de marktplanten behóóren. 't Zou mij niet verwonderen als dit voorbeeld spoedig door onze bloemisten gevolgd werd.

Het » Kalthaus » aan de tegenovergestelde zijde verlaten hebbende, bevond men zich nabij eene tweede groote restauratie, de » Schweizerei » genaamd. Hier inzonderheid wemelde het den ganschen dag van bezoekers, die er een aangenaam rustpunt vonden, om nieuwe krachten te verzamelen voor den verderen togt.

Dit gebouw stond op een der hoogste punten, aan de uiterste grens van het terrein, nabij de Elbe. Aan de ééne zijde, waar eene muziektent opgericht was, en een goed bezet militair muziekkorps zich gestadig liet hooren, had men een onbeschrijfelijk fraai en levendig uitzigt over de Elbe; vlak vóór de restauratie spreidde zich het park met zijn kronkelend kanaal, zijne slingerende paden, bevolkt door duizenden bezoekers, allerbekoorlijkst voor het oog uit. Het gezigt over het park was van hier misschien nog prachtiger dan van de restauratie aan het einde van den linkervleugel des hoofdgebouws; intusschen, van waar men het ook overzag, altijd leverde het een betooverend schouwspel op.

Rigtte men zijne schreden van de Schweizerei regtsaf weder naar het hoofdgebouw, ten einde met datgene, wat zich in

den omtrek daarvan in de open lucht bevond kenniste maken, dan vielen onderweg eenige partijen Conitéren in 'toog, en inzonderheid een drietal inzendingen, elk uit drie stuks *Abies Douglasii* bestaande, ingezonden door de *Pomologische Vereeniging te' Boskoop*, de heeren WILLIAM BARRON & SON bij Derby en P. SMITH te Hamburg; vervolgens eene fraaije *Cupressus Lawsonii*, een schoon exemplaar van *Abies balsamea*, enz. Deze laatste, 2½ meter hoogte hebbende, was mede door de Boskoopsche *Pomologische Vereeniging* ingezonden.

Deze vereeniging heeft een deugdelijk aandeel genomen aan de Hamburgsche expositie, en de eereprijs haar om die reden — buiten de door haar in de mededingingen behaalde prijzen — door het Comité toegekend, mogt wêlverdiend heeten. De leden waren op het zeker zeer wijze denkbeeld gekomen, om liever hunne krachten te vereenigen, ten einde gezamenlijk een aantal goede inzendingen bijeen te brengen, dan elk afzonderlijk als mededinger op te treden. 't Gevolg hiervan was dan ook, dat men zonder eenige reserve zeggen kan, dat Nederland bij die gelegenheid, inzonderheid door de *Pomologische Vereeniging te Boskoop*, flink vertegenwoordigd is geworden.

De uitgestrekte ruimte vóór het hoofdgebouw was in regelmatige terrassen verdeeld, en maakte op die wijze een goeden en te gelijk grootschen indruk. Onder eene veranda, tegen de zijvleugels van het gebouw aan, zag men weder een aantal zeer fraaije, rijk bloeiende Granaatboompjes, benevens een zestal collectiën, vooral het vergevorderde jaargetijde in aanmerking genomen, uitmuntende, in potten gekweekte Rozen, alle van den heer F. HARMS te Hamburg.

Aan het einde van het gebouw, bij de trap die naar de groote restauratie voerde, zag men nog een paar »rozen», maar van eene geheel andere soort, die daarom niet minder de opmerkzaamheid trokken, letterlijk van alle bezoekers. Het waren een tweetal klourig en glinsterend uitgedoschte Vierländerinnen, die den bezoekers kleine, zeer netjes zamengevoegde bouquetjes ter verkoop aanboden. Eigenlijk is aanbieden hier het regte woord niet, want er werden steeds door den kring van bezoekers, en van de dames niet het minst, die daaromheen stonden, zoo gretig genomen, dat die beide meisjes zo schier

niet spoedig genoeg konden zamenvoegen. Een verslag van deze expositie, waarin van deze bloemenmeisjes, die in haar nationaal kostuum hier inderdaad eene zeer eigenaardige vertooning maakten, niets gemeld werd, zou iets missen, wat er toch letterlijk bij behoort. —

Naar het tweede terras, uit een regts en een links gedeelte bestaande, daalde men langs eene trap van 14 treden af. Deze terrassen vormden twee vierkante ruimten, elk in het midden met een groot bloemenbed bezet. — Deze veelkleurige massifs, uit lage planten van verschillende kleuren bestaande, in symmetrische, éénkleurige figuren of cirkels bijeengeplaatst, komen tegenwoordig weder meer en meer in den smaak, hoewel ze eigenlijk thuis behoorden in den ouden streng regelmatigen stijl, die naar LE NÔTRE genoemd is. In onze zoogenaamde Engelsche aanlagen zijn ze dus misplaatst. Of men ze fraai vindt, hangt natuurlijk geheel en al van den smaak af; deze waren zeer goed gearrangeerd, en bestonden uit eene fraaije keuze van planten, die men er thans opzettelijk op groote schaal voor aankweekt. Men trof in het park nog onderscheidene zulke massifs aan, die de liefhebbers goed op den weg konden brengen.

Het derde of middenterras was weder tien treden lager gelegen, en prijkte in het midden met eene sierlijke, bronzen fontein, weder met twee bloembedden aan beide zijden daarvan. In een dezer bedden had men figuren gelegd van gekleurd zand en fijn geslagen gebakken gele en bruine steen. Alles zeer zuiver en, zooals men 't noemt, netjes, maar niet minder gedwongen. Hier, op die regelmatig verdeelde terrassen, nevens de fontein, mogt dit althans eenigermate op zijne plaats zijn, overal aldus zou 't smakeloos heeten.

Weder eene breede, van portland cement aangelegde trap van 13 treden afgedaald zijnde, bevond men zich in een der hoofdpaden, 't welk regts naar het dal affiep, en links terugvoerde naar de straks genoemde Schweizerei.

Alvorens echter in beschouwingen te treden der bijzonderheden die het dal opleverde, valt er nog veel te zeggen van het hooger liggende gedeelte des terreins; immers tot hertoo maakte ik alleen melding van wat aan de ééne zijde

van het dal lag, terwijl de expositie ook aan de overzijde daarvan eene groote grondoppervlakte besloeg.

Men had echter, om dáár te komen, niet noodig het dal door te gaan. Het Comité was namelijk, reeds bij het ontwerpen van het eerste plan, op het denkbeeld gekomen, om beide hooggelegene plaatsen, door middel eener brug over het dal, met elkander te verbinden.

Was dat dal toch tegenover het hoofdgebouw zeer breed, bij de Schweizerei liep het nauwer toe, zoodat dáár de kruinen der beide steile hellingen nog slechts 300 voet van elkander verwijderd waren, tusschen welke zich het kanaal, met twee wandelpaden, beide onder aan de helling, bevonden.

Over dit gedeelte nu, heeft men, nitsluitend voor deze tentoonstelling, eene brug gelegd; een bouwwerk, 't welk in niet geringe mate de glorie van 't Comité uitmaakte, en dat in 't geheel niet ten onregte.

Zeker is 't een bewijs dat men zich reeds van den aanvang af voorstelde iets grootschs te wrochten, toen het Comité besloten had, om, alleen ter verbinding dier beide gedeelten van het terrein, eene brug te doen vervaardigen van p. m. 300 voet lengte; eene brug, die er elegant genoeg uitzag om te gelijk een der grootste sieraden te zijn van dezen smaakvollen aanleg, maar die tevens sterk genoeg was om, zonder eenig gevaar, eene aanzienlijke menschenmassa te dragen.

Door den architect HALLER, die al de bouwwerken hier ontworpen had, werd dan ook het plan gemaakt van eene hangende of zoogenaamde draadbrug; deze werd, onder de leiding van den ingenieur HENNICKE, voor zooverre het ijzerwerk betreft, door de heeren Gebr. HECKMANN te Berlijn zamengesteld, en strekte, volgens het algemeene gevoelen, zoowel den ontwerper als den vervaardigers, en in niet mindere mate het Comité, tot eer. — De grootste spanning bedroeg 100 voet, met aan elke zijde twee spanningen, elk van 50 voet. Het geheel was zoo rank gebouwd, dat de overgang van één enkel persoon voldoende was om de brug in eene ligt schommelende beweging te brengen; terwijl ik er mij ook op bevond, tijdens eene zóó drukke passage, dat men genoodzaakt was herhaaldelijk met de massa stil te staan, en slechts schuivende voorwaarts.

komen kon. De hoogte der middenspanning boven den waterspiegel was 35 voet.

Was men deze brug overgegaan, dan werd, ter linkerzijde, de opmerkzaamheid getrokken door eene uitstekend fraaije verzameling Hulsten (*Flex*), ingezonden door de firma E. H. KRE-
LAGE EN ZOON te Haarlem. Overigens leverde dit zijpad, 't welk op het Zeemanshuis uitliep, niets vermeldenswaardigs op.

Regt tegenover de brug lag het breede hoofdpad, 't welk naar den hoofdingang der tentoonstelling geleidde. Aan de linkerzijde van dat pad stonden op ééne lijn, drie houten gebouwen, namelijk twee ter expositie van verschillende voorwerpen, met een zoogenaamde » Bier-Ausschank » in 't midden.

Ter rechterzijde van het pad, vlak bij de brug, bevond zich eene tijdelijk opgerigte steendrukkerij, van den heer C. ADLER te Hamburg, waar lithographieën, op de tentoonstelling betrekking hebbende, gedrukt en verkocht werden. Daaraan grensde een zeer uitgestrekt, vlak terrein, smaakvol aangelegd, met groote, goed onderhoudene gazons, afgewisseld door een aantal groote vazen, en waarin men groote en kleinere perken had aangelegd, voornamelijk met Coniféren en voorts met verschillende, meest bloeiende planten, bezet.

Van Coniféren wemelde het letterlijk door het geheele park, zoowel in het dal als op dit hooger liggende gedeelte. Het is mij dan ook onmogelijk om daarvan een eenigzins geregeld overzicht te geven, waartoe dagen achtereen van studie zouden noodig geweest zijn, terwijl ik slechts aantekenen kon wat mij het meeste in het oog viel. Ik moet echter opmerken dat inzonderheid hierin de *Pomologische Vereeniging* te Boskoop zich glansrijk onderscheiden heeft; en, werd ze ook enkele malen in dien heeten kamp geslagen, dan retireerde ze toch nog met eer. Het bleek hier dat van deze boomen, welker soortental in de laatste jaren, door gestadigen invoer van zaden, uit verschillende landen der wereld, zoo aanzienlijk is toegenomen, in Duitschland uitnemende collectiën gevonden worden. Hier mag tevens wel bij in aanmerking genomen worden, dat het transport van groote exemplaren veel meer moeilijkheden met zich bragt voor Nederlanders dan voor

Duitsche inzenders, die daarbij veelal te Hamburg of in de nabijheid woonden.

Ik wil hier enkele van die, welke door bijzondere fraaiheid het meest in 't oog liepen, vermelden.

Bij eene collectie van de heeren P. SMITH & Co. te Hamburg, muntten inzonderheid uit: *Thuja Douglasii*, *Wellingtonia gigantea*, beide van 4 meter hoogte, *Thuja Warreana*, een prachtig exemplaar eener fraaije variëteit van *Abiës lasiocarpa*, *Araucaria imbricata*, 2 meter hoog, en inzonderheid eene *Abiës nobilis glauca*, van 1½ meter.

Eene verzameling van de Boskoopsche *Pomologische Vereeniging* bevatte mede een aantal schoone planten in uitgelezene soorten. Zoo bijv. *Cupressus Lawsonii* van 2 meter, *Cryptomeria elegans*, 1 meter, *Abiës orientalis*, met vrucht, *Thuja gigantea*, enz.

De prachtigste collectie Coniféren was zonder eenigen twijfel die van den heer F. J. C. JÜRGENS te Nienstädten, bij Hamburg. Als de schoonste teekende ik o. a. daarvan aan *Sciadopitys verticillata*, van 1 meter hoogte! *Cryptomeria elegans*, 1½ meter, een drietal *Abiës nobilis*, van 1½ tot 3 meter; voorts *Abiës Nordmanniana*, *A. lasiocarpa*, *A. Pinsapo*, *Chamaecyparis nutkaënsis*, enz., enz. Nooit zag ik een zoo groot aantal (50) zulker prachtige planten uit die familie bijeen.

Wat verder stond, van denzelfden inzender nog eene *Abiës lasiocarpa* van 2½ meter hoogte!

Een zestal meest verschillende soorten van *Retinospora*, van de heer W. BARRON & SON, muntten uit door betrekkelijke grootte en fraaiheid; ook eene dergelijke collectie van de firma E. H. KRELAGE EN ZOON onderscheidde zich door goede planten.

Van *Wellingtonia's* had ik, ter mededinging naar één enkel exemplaar, grootere verwacht. Vermoedelijk heeft men zich laten weêrhouden door de vrees, of liever de zekerheid, dat zwaardere boomen het verplanten niet zouden weêrstaan. Ik zag er hier vier, van verschillende inzenders, waarbij ook weder de Boskoopsche *Pomologische Vereeniging*, bijeen. Geen van alle echter muntte door grootte of schoonheid uit. Ook hadden ze alle vier, deze wat meer, de andere wat minder, geleden en zagen ze er dus niet frisch uit.

De verzamelingen van Conitéren werden hier afgewisseld door perken en perkjes met verschillende bontbladerige planten, bloeiende of gekleurdbladige *Pelargonium zonale*, *Roecha falcata*, *Lilium lancifolium*, enz., enz.

Nog viel mijn oog hier op eene partij *Pelargonium zonale*, op stam gekweekt van 1 tot 1½ meter hoogte. Ze leverden het bewijs hoezeer het den kweeker, door geduld en doelmatige behandeling, somtijds gelukken kan, het natuurlijke karakter eener plant dermate te wijzigen, dat het ten laatste geheel onkenbaar wordt; meer ook niet. Deze vormen boven de natuurlijke te kiezen, staat gelijk met de Natuur, figuurlijk gesproken, een slag in 't aangezicht te geven.

Na al die paden doorwandeld te hebben, bereikte men een paar zeer sierlijke tuinkoepels, ingezonden door den heer F. ANDRÉ te Straatsburg, en nevens deze, van denzelfden inzender, eene verzameling tobben voor groote planten, van een hoogst elegant en tevens stevig uiterlijk. Of ze echter veel koopers gevonden hebben, zou ik, den prijs er van in aanmerking genomen (van 2 tot 86 Francs), durven betwijfelen.

Thans, aan den hoofdingang genaderd, liggen het eerst de straks genoemde gebouwen aan de andere zijde van het hoofdpad voor de hand.

Het eerste bevatte veel en velerlei. Alleen dit kon eene vrij uitgebreide industrie-tentoonstelling op zich zelf genoemd worden, maar altijd uitsluitend van zulke voorwerpen, die regtstreeks of zijdelings met den tuinbouw of het plantenrijk in verband staan; ofschoon er ook wel 't een en ander onderliep, waarvan ik dat verband maar niet begrijpen kon, en die ik dus hier geheel onopgemerkt voorbij ga.

Ook omtrent het in dit gebouw tentoongestelde, waarbij zeer veel was, dat mij levendige belangstelling inboezemde, zal ik hier echter kort moeten zijn.

Allereerst trof mijne opmerkzaamheid eene zeer volledige verzameling voedsel- en voedergrassen in regtopstaande bossen, van de firma ERNST & VON SPRECKELSEN te Hamburg. Dat er bij die Grassen ook boekweit aangetroffen werd zal wel 't gevolg van eene vergissing zijn.

Hoogst belangrijk inderdaad mogt eene keurig geconserveerde

collectie van 50 verschillende Australische Houtsoorten genoemd worden, van het *Museum Godeffroy* te Hamburg; het waren doorgezaagde blokken, halverwege vernist, om de waarde voor technisch gebruik — voor zoover de kleur betreft althans — te doen kennen. Maar wat aan die collectie de meeste waarde bijzette was dit, dat er de zeer complete takken, met bladeren, bloemen en vruchten, zeer zorgvuldig op papier gehecht, bijgevoegd waren. Alles was in den omtrek van Port-Mackay, (N. O. Australië) door Frau AMALIE DIETRICH bijeenverzameld, en later door den Hofrath Professor SCHENK, directeur van den botanischen tuin te Leipzig, wetenschappelijk gedetermineerd. Het bovengenoemd museum is eene particuliere wetenschappelijke verzameling, welker eigenaar, als ik mij niet vergis, chef is van een groot handelshuis (alte Gröningerstrasse) te Hamburg.

Eene verzameling van microscopische præparaten, van den J. D. MÖLLER te Wedel, zagen er zoo keurig behandeld uit, als ik ze nog zag, van waar ook afkomstig. Over de reële waarde er van, die echter door een juist daar aanwezig hoogleeraar in de kruidkunde zeer geroemd werd, kan natuurlijk slechts na een gezet onderzoek geoordeeld worden.

Zeer belangrijk ook waren eenige hier aanwezige botanische collectio's, voornamelijk uit herbariën bestaande, van den heer L. HESTERMANN te Altona, bijv. van planten die van belang zijn voor de landhuishoudkunde, van woudboomen, van vergiftige inlandsche planten, enz. Inzonderheid echter muntte daarbij uit eene verzameling bestaande uit een honderdtal Europesche houtsoorten, wigvormige blokjes namelijk, maar waaraan men de schors had laten zitten, zoodat ze des te meer instructieve waarde hadden. Voor 't middelbaar onderwijs zijn die verschillende verzamelingen gewis uitnemend geschikt.

Eene zeer uitgebreide verzameling zaden van geneeskrachtige en keukengewassen, in zeer nette fleschjes, smaakvol geëtaleerd, zoomede een aantal kegels van verschillende Coniféren, beide van de firma ERNST & VON SPRECKELSEN, mogt mede zeer leerzaam genoemd worden.

Ook hier ontmoette men weder een paar inzendingen uit Nederland, die voornamelijk om de zeer nette behandeling, in sierlijke, platte glazen kasten, de algemeene opmerkzaamheid

trokken. 't Was vooréerst eene collectie beetwortel-suikers, uit 15 verschillende fabrieken in Nederland, benevens eene verzameling van niet minder dan 80 soorten rietsuiker, met opgave der handelsbenamingen en der plaatsen van herkomst; inzonder was de heer C. A. A. DUDOK DE WIT, te Amsterdam.

Eene uitgebreide collectie palæontologische voorwerpen, stukken steen met planten-indruksels, van het *Gartenbau-Gesellschaft* te Essen, was zóó rijk, de indrukselen der planten waren zóó duidelijk en boden zóóveel verscheidenheid aan, dat deze verzameling elk museum tot eer verstrekken zou.

Van den heer WARREN uit Californië (zonder nadere plaatsaanduiding) was een glazen kastje gezonden, met zeer zeldzame en fraaije dennekegels en andere drooge vruchten, voor den botanist van wezenlijke waarde. Er lagen ook cocons, en er was zijde bij van ik weet niet welke rups. Daarnevens bevond zich eene verzameling van voor de vruchtboomen schadelijke insecten, die zeer instructief mogt genoemd worden; vooral om de wetenschappelijke wijze waarop die diertjes bestemd en geordend waren, en tevens om de verdere daarbij gevoegde aantekeningen, was ze dubbel eene rustige beschouwing waard. De naam des inzenders kon ik niet te weten komen.

Van drooge bollen, inzonderheid Hyacinthen, trof men hier ook eenige verzamelingen aan, namelijk van de heeren C. F. POMRENCKE te Altona, C. F. FRIEBEL te Berlijn, E. DE LA CROIX te Berlijn, J. D. G. SOTTORFF te Hamburg en . . . van één Hollander — gelukkig toch van één! — namelijk de heeren GEBR. VAN WAVEREN te Hillegom ⁽¹⁾.

Ik geef deze specificatie alleen om op te doen uitkomen hoe weinig deel onze Hollandsche bollenkweekers aan de uitgeschreven mededingen voor dit echt Hollandsche product genomen hebben, en dat nog wel waar 't een artikel betrof, dat

(1) Bij het later doorzien van den catalogus blijkt mij dat daarin nóg eene verzameling van een Hollandsch inzender voorkomt, n. l. de heer H. T. DIJKMAN, bloemist te Haarlem. Misschien waren ze daar aanwezig, misschien ook zijn ze wel opgegeven, maar niet gezonden; ik heb ze althans niet gezien. Hoe dat ook zij, kan zulks het in de volgende regelen gezegde noch onwaar maken, noch zelfs verzwakken.

zoo gemakkelijk kan verzonden worden. — Achtten zij 't wellicht voor hunne reputatie overbodig? Zagen ze er mogelijk geen dadelijk materiëel voordeel in? — Het eene is mogelijk en het andere is mogelijk. Naar 't mij echter voorkomt hadden zij, die zich bovendien daartoe, in verhouding tot de meeste andere inzenders, zoo weinig opofferingen behoeften te getroosten, hier wel wat meer het »noblesse oblige» in 't oog mogen houden.

Eene rijke verzameling technische handelshoutsoorten, van verschillende werelddeelen, in platte stukken en platen, halverwege gepolitoerd, trok veel meer de opmerkzaamheid van het publiek dan de beide straks genoemde, en toch was deze, hoe fraai ook, zoodra men ze uit een kruidkundig oogpunt bezag — en daartoe was het hier de plaats — van veel minder betekenis, daar men van de wetenschappelijke benamingen geene de minste notitie genomen had.

De heeren REESE en WICHMANN te Hamburg hadden, in eene rijke en smaakvolle glazenkast, alle mogelijke van cacao-boonen vervaardigde producten, op eene zeer nette wijze geëtaleerd. De cacao-vrucht prijkte in het midden; voorts zag men daarin allerlei chocolade-soorten, onder allerlei vormen, tot zelfs bonbons niet uitgezonderd. Hoewel er wel het een en ander bij was, wat hier strikt genomen niet te huis behoorde, was deze inzending verre van misplaatst en maakte zij een zeer goeden indruk.

Ik moet hier echter mijn overzicht van het voornaamste wat hier bijeengebragt was, eindigen. Veel was hier te zien, veel wat zich door keurigheid van bewerking of door belangrijkheid in het een of ander opzigt onderscheidde. Waar zou het echter heen, wilde ik eene opsomming geven van confituren, wijnen, zelfs likeuren, papeterieën, groentezaden, koffijboonen, etiketten in allerlei vorm en van verschillende grondstoffen, hout, zink, porselein, ja zelfs van gutta-percha; van houtwaren voor allerlei met den tuinbouw in verband staande doeleinden, en nog zooveel andere voorwerpen meer? Dat ook in dit gebouw zich steeds eene dicht opeengedrongene menschenmassa bevond, ligt in den aard der zaak. Niemand toch was er, of hij of zij vond hier iets dat zijne of hare belangstelling wekte.

Op dit gebouw volgde eene inrigting met eene groote veranda,

de » Hamburger Actieën-Bier-Ausschank » genaamd, waaraan weder een in de lengte zeer uitgestrekt gebouw volgde, in hetwelk uitsluitend groenten waren tentoongesteld. — Dat echter de groenten, hoe aanzienlijk de hier bijeengebrachte inzendingen ook waren, op deze expositie door het publiek slechts als bijzaak werden beschouwd, bleek genoegzaam daaruit, dat men hier in den regel slechts zeer weinig bezoekers aantrof. — Daar een tal van andere voorwerpen ook mij meer aantrok, en ik mij bovendien te weinig op degelijke kennis van deze specialiteit beroemen mag, moge deze korte vermelding er van voor deze plaats voldoende geacht worden.

Het hoofdpad terug en den hoofdingang voorbij gegaan zijnde, viel aan de linkerzijde het eerst eene complete plantenkas in het oog; ze was van steen, ijzer en glas gebouwd en in drie afdelingen gesplitst, namelijk een vrij hoog middengedeelte van 5 meter breedte en $5\frac{1}{2}$ meter diep en twee zijvleugels, elk 6 meter breed en $4\frac{1}{2}$ meter diep, zoodat de geheele kas eene lengte had van 11 meter, met zij- en achtermuren van gebakken steen, schuins liggende boven- en regtopstaande voorramen, op een steenen borstwering. In den linkervleugel waren aan de voorzijde zoogenoemde kweekbakjes aangebragt, terwijl een koperen heetwater-toestel zoodanig ingerigt was, dat men het middengedeelte afzonderlijk, of, naar willekeur, één of beide zijvleugels te gelijk verwarmen kon. De geheele kas was kant en klaar, zoodat men er de planten slechts in te plaatsen had. Ze was ingezonden door den heer F. MOSENTHIN te Eutritzsch bij Leipzig, en voor 3600 Pr. Thaler te koop. Ik maak van deze bijzonderheden inzonderheid dáárom hier melding, wijl eruit blijkt dat dergelijke inrigtingen elders — in Duitschland althans — niet voor billijker prijzen daargesteld worden dan bij ons. Naar 't gene ik daarvan ondervonden heb hield ik het er zelfs voor dat de kosten van eene op gelijke wijze ingerigte kas in Nederland minder zouden zijn.

Regts en links ontmoette men thans onderscheidene fraaije Rozen-bedden, waarbij o. a. eene verzameling van 50 hoogstammige rozen van ééne en dezelfde soort (*Gloire de Dyon*), alle prachtig in bloei en ingezonden door den heer F. HARMS te Eimsbüttel bij Hamburg, bijzonder uitmunte; vervolgens

kwam men weder aan eene rust- en restauratieplaats, de »Dresdener Waldschlossen-Bier-Ausschank'' genaamd.

Van hier genoot men op nieuw een heerlijk gezigt over het dal en het kronkelende kanaal, tegen de steile met mozaïekvormige bloemenbedden belegde helling met het Elbpavillon.

Het pad vervolgende naderde men de verbindingsbrug, die het later aan de tentoonstelling geannexeerde terrein over den Millernthor met het park verbond.

Hier bevond zich eene tent van de heeren DAMMANN & CHAMPÉ te Hamburg, die de uitsluitende vergunning verkregen hadden, voor het vervaardigen van photogrammen van het tentoonstellingsterrein en de onderdeelen, die er in menigte van allerlei grootte verkocht werden. — Vervolgens eene hoogst elegante inrigting van den heer LANGNESE te Hamburg, waar koffij, chocolade, Engelsche cakes, enz. te verkrijgen waren, en welke inrigting genoegzaam uitsluitend door het deftigere gedeelte des publieks bezocht werd, gelijk er dan ook alles op kostbare wijze was ingerigt en de bediening door zeer net uitgedoschte liveirebedienden plaats had. Daarop volgde weder eene andere, mede zeer goed ingerigte tent voor den verkoop van BENFORD'S Eisgetränke, waarvan, ondanks het gevorderde jaargetijde, zeer druk gebruik gemaakt werd. Het drinken dezer ijs-likeuren of wijnen, door rietjes, dat ook hier nog nieuw scheen te zijn, gaf menigmaal aanleiding tot alleraardigste scènes. Inzonderheid de Hamburgsche dames, de deftigste niet uitgezonderd, schenen daar veel genoeg in te vinden, zoodat het dan ook hier, gelijk overal elders, gewoonlijk zeer druk toeging.

Na deze korte uitweiding, die echter op mijnen weg lag, en voor de karakterestiek dezer expositie noodig was, vervolg ik bij mijne retrospectieve beschouwingen weder dat pad en daar waren het in de eerste plaats eenige *Araucaria's* die de bezoekers staande hielden. Eene *Araucaria Bidwillii*, waarbij tevens eene *Dammara obtusa* van Frau Senator JENISCH waren inderdaad uitstekend traai; eene andere *Araucaria Bidwillii* van den heer J. ESSER te Keulen, muntte niet minder door hare gezonde en krachtige ontwikkeling uit.

Terwijl men aan den linkerkant steeds een vrij uitzigt over

het park behield, voerde eene haag van *Fuchsia's* ter rechterzijde naar het Chinesche Paviljoen van de heeren W. S. WOLFF & KARPELES te Hamburg. In dit sierlijke paviljoen mogt men binnen gaan, mits men niet rookte, wat op een, in niet minder dan elf talen gedrukt, billet verzocht werd. Er werd drooge thee verkocht en tevens den liefhebbers een proefje in een glas aangeboden; terwijl een „echte” Chinees er Chinesche waaijers, uit niet anders dan het blad eener Palm (vermoedelijk eene *Chamærops* of *Thrinax*-soort), verkocht. Duizenden van die waaijers waren spoedig overal verspreid; ja, nauwelijks was de tentoonstelling een paar dagen geopend, of die waaijers, die gewis reeds sedert lang te Hamburg te koop geweest zijn, waren niet alleen op de expositie, maar ook in de stad aan de orde van den dag.

Steeds in de rigting naar het Elbpavillon en om het dal heen het pad volgende, kreeg men weder tal van Coniféren te zien, waarvan ik alleen vermelden zal eene 3 meter hooge en zeer fraaije plant van *Araucaria imbricata*, toebehoorende aan den heer J. VERSCHAFFELT te Gent.

Digt bij het Elbpavillon stond, midden op een plein, eene *Æolus*-harp van den heer J. BORMANN te Hamburg. Ook in een der hierboven vermeldde gebouwen had ik die reeds gezien; hier, in de open lucht kon men natuurlijk, althans als men een beter gehoor had dan ik, over de deugdelijkheid van dat instrument oordeelen. Ik voor mij kan er echter niets meer van zeggen dan dat ze voor 6 à 8 Pr. Thaler te koop waren.

Hier bevond zich een hulp-postkantoor, en daarnaast een telegraafbureau. Zeker een goed denkbeeld van het Comité, 't welk daaruit bleek, dat de daar werkzame beambten het voortdurend zeer druk hadden.

Een tweetal *Picea Nordmanniana*, de eene van den heer P. SMITH te Hamburg, de andere van de firma E. H. KRELAGE EN ZOON te Haarlem, en die elkander in grootte en schoonheid evenaarden, trok hier de opmerkzaamheid van elken liethaber van Coniféren. Dit was niet minder het geval met 3 *Picea nobilis*, waarbij er eene was, mede van den heer P. SMITH, die, hoewel niet hooger dan 1 meter, aan den top

vier vruchtkegels droeg, die 0,15 meter lang en 0,08 meter dik waren.

Men stond hier op den top der hoogte, waarop men straks van de Dresdener-Bier-Ausschank zulk een fraai gezicht had, en was dus het Elbpavillon weder genaderd, en in de nabijheid van het hoofdgebouw teruggekeerd. Langs de ijzeren balustrade voortwandele, had men nu volop genot van het heerlijke uitzicht op de tegenovergestelde helling, met de hooge rijk met vlaggen en wimpels versierde verbindingsbrug. Verderop weidde de blik over het kronkelende kanaal, met de twee eilandjes en de draadbrug ter linkerkant, terwijl regtuit het gezicht begrensd werd door de daar flauwere helling, met het prachtige gazon, deels met een legio bloeiende rozen bezet.

Had men nu het dal van boven omgewandeld en de verschillende op het hoog gelegene gedeelte van het terrein geplaatste gebouwen bezocht, dan kon men weder de trappen van het terras, vóór het hoofdgebouw, afdalen, en kwam men op nieuw in het vroeger vermelde hoofdpad. Ging ik dat straks echter linksaf, thans sloeg ik regtsom, ten einde bij het eerste pad aan 't kanaal weder links keerende, nu het kanaal in de rigting naar de draadbrug te volgen.

't Waren alweêr Coniféren, die hier allerwege de opmerkzaamheid tot zich trokken, en allereerst eene verzameling van den heer A. VAN GEERT te Gent, waarbij zich uitnemend fraaije *Dammara's* bevonden, namelijk *Dammara robusta*, *D. leucocephala*, *D. Moorei* en *D. Brownei*, benevens eene prachtige *Araucaria Bidwillii*.

Vervolgens van de heeren P. SMITH & Co. te Hamburg eene collectie soortgelijke planten, waarbij eene zeer fraaije *Thujopsis dolabrata*, *Abies nobilis glauca*, doch waarbij inzonderheid eene *Picea* de aandacht trok, door haren voor dit geslacht zeer afwijkenden habitus, *Picea inverta* namelijk, welker takken in plaats van horizontaal te staan, naar beneden gerigt waren.

Eene collectie van 100 Coniféren van den heer F. J. C. JÜRGENS bevatte mede ettelijke zeer interessante soorten, waarvan ik hier slechts eenige van die aantekenen, welke zich

door eene zeer dwergachtige groeiwijze onderscheiden, die namelijk niet hooger worden dan een voet of daaromtrent, en om die reden wel verdienen gekend te worden, namelijk: *Pinus Strobilus pygmaea*, *Pinus sylvestris pumila*, *Picea Clambrasiliana*, *Picea exeelsa pygmaea*, *Picea excelsa Gregoriana*, enz.

Bij eene verzameling van den heer F. H. OHLENDORFF te Hamm bij Hamburg, merkte ik weder eene, om hare eigenaardige groeiwijze, zeer karakteristieke soort of verscheidenheid op, onder den naam van *Abiës monstrosa*. De takken van dit boompje toch, in plaats van zich in eenige twijgen te splitsen, zooals bij de Spar, bleven onverdeeld, en verlengden zich steeds in eene genoegzaam horizontale rigting. Hierdoor verkreeg de boom een schraal, niet fraai, maar hoogst karakteristiek voorkomen.

Thans, ter rechterzijde van het kanaal, onder de draadbrug doorgaande, viel het oog op een stervormig, klein, niet betreedbaar eilandje, met in het midden eene *Phœnix sylvestris* en daaromheen een mozaiek van lage gekleurdbladige planten, 't welk in het water een zeer goed effect maakte en in parken met tamelijk groote vijvers navolging verdient.

Aan het einde van het kanaal, tevens aan een der uiterste grenzen van het terrein, zag men o. a. eene keurige verzameling van meest bontbladige Klimop-planten (*Hedera*) in 20 soorten en verscheidenheden, die eene uitnemende gelegenheid opleverden om de meerdere of mindere schoonheidswaarde, door vergelijking te kunnen beoordeelen. De planten zagen er goed uit en behoorden aan den heer L. ROSSEELS te Leuven.

Aan het einde van het kanaal regtsom slaande, volgde men thans het pad aan de andere zijde van het water. Hier ontmoette men perken met verschillende bloeiende, met grootbladige planten, met allerliefste driekleurige Violen, met *Fuchsia's*, enz., terwijl men naaawelijks aan deze zijde op nieuw onder de draadbrug doorgegaan en in het ruimere gedeelte van het dal gekomen was, of men had alweder fraaije Conifèren voor zich en wel eene collectie van niet minder dan 25 *Picea Nordmanniana*, alle, zonder uitzondering, zeer fraaije planten, ingezonden door den heer J. SCHMIDT te Hamburg.

Ter linkerzijde bevonden zich, wat verderop en tegen de hel-

ling, een drietal rotspartijen, waarbij er inzonderheid ééne was, door de Gebr. BOETTNER te Greussen, en wel uit Greussener tufsteen daargesteld, die door sierlijkheid en goeden smaak bijzonder uitmuntte en veler opmerkzaamheid trok. Ook eene andere, van den heer F. J. C. JÜRGENS, zag er keurig uit en moet onvermijdelijk in een tuin, zelfs van middelbare grootte, een allerliefst effect maken.

Van eene collectie uit circa 700 — zegge *zeven honderd!* — hoog- en halfstammige Stamrozen bestaande; door denzelfden heer F. HARMS te Eimsbüttel ingezonden, die ook straks vermeldde verzameling van *Gloire de Dyon's* geplaatst had, heb ik alleen te zeggen dat ze er frisch uitzagen en alle in bloei waren, om een denkbeeld te geven — hoewel altijd slechts een schemerachtig denkbeeld — van het effect dat die, tegen de hier zacht glooiende helling geplaatste, monsterachtige verzameling maken moest.

Hier bevond men zich nu ongeveer midden in het dal, en had ter linkerkant een gazon, dat eene zeer uitgestrekte oppervlakte besloeg niet alleen, maar onberispelijk zuiver, gelijk, frisch groen en goed onderhouden was; ook werd voor de besproeiing daarvan gestadig zorg gedragen. Een hoogst sierlijk Paviljoen (style Louis XIV) in dit gazon gebouwd, en toebehoorende aan de heeren C. F. WERNER en L. PIGLHEIN te Hamburg, strekte, door zijn hoogst bevallig uiterlijk, het park tot een groot sieraad. Van binnen zag het er mede weelderig en rijk uit, daar het op kostbare wijze geheel in denzelfden stijl gemeubileerd was. Ook ontbrak het hier niet aan nieuwsgierigen, en gelukkig achtte hij zich reeds, die slechts van verre een blik in dit elysium had mogen werpen.

Niet ver van daar, tegen de helling, stond eene verzameling van 50 bontbladige boomen en heesters, van den heer F. J. C. JÜRGENS. Deze verzameling, uit 25 soorten bestaande, leverde den liefhebbers van bonte planten veel bezienswaardigs op. Mij strekten ze op nieuw ten bewijze dat eene massale vereeniging van dergelijke abnormaliteiten, in plaats van het schoonheidsgevoel te strelen, dat onaangenaam aandoet. Deze boomen en heesters waren zeer goed ontwikkeld en de collectie als zoodanig was dus zeer fraai.

Teruggekeerd naar het kanaal, en een der bruggen overgegaan zijnde, bleef men onwillekeurig staan bij een perk met sierlijke planten uit de koude en warme kas, die geschikt zijn om 's zomers in den open grond geplant te worden,

Het is nog niet lang geleden dat men deze kultuur-methode meer algemeen is gaan toepassen. Zonder eenigen twijfel mag dit eene zeer goede rigting van den tuinbouw genoemd worden, waardoor men niet alleen in de gelegenheid is om, vooral in tuinen van eenige uitgestrektheid, aan 't plantsoen eene zeer gewenschte afwisseling, door tot hiertoe daarbij nog vreemde bladvormen, te geven, maar die tevens de gelegenheid aanbiedt om vele planten, die in potten gekweekt, zich in de kassen schraal en alles behalve sierlijk ontwikkelen, beter te leeren kennen en juistert te leeren waardeeren. In het perk, waarvan hier sprake is, zag men een aantal soorten, die voor dit doel alle aanbeveling verdienen, bijv.: *Solanum robustum*, *S. discolor*, *S. atropurpureum*, *S. Warszewiczii*, *Uhdea pinnatifida*, *Sonchus fruticosus*, onderscheidene *Ricinus*-soorten, en inzonderheid, nevens de sedert eenige jaren bekende *Wigandia caracasana*, de nog veel schoonere *W. Viquiëri*. Ik vergat tot mijn leedwezen te noteeren aan wien deze planten toebehoorden.

Eene collectie *Dracena*'s en aanverwante geslachten, van den heer E. NEUBERT te Hamburg, vlak bij het water in het gazon geplaatst, maakte daar een sprekend effect.

Eene Kaukasische brug, ingezonden door den heer H. F. ECKERT te Berlijn, verschafte den toegang tot een der eilandjes. Deze brug was van eene zeer eigenaardige constructie, zeer stevig, ja zelfs zwaar, maar toch alles behalve onbevallig en bovendien zeer gemakkelijk verplaatsbaar. Zij zou menige buitenplaats tot een waar sieraad kunnen strekken, even als de op dit eilandje geplaatste, in het midden paviljoen-vormige, ijzeren pergola, die sierlijkheid aan deugdelijkheid paarde, en toebehoorde aan den heer E. G. PRÖSCH te Hamburg. Hier stond ook eene hoogst elogante volière, van den heer J. F. WEBER te Hamburg. Op dit uitstekend fraaije park-meubel was in geen enkel opzigt iets af te wijzen of 't moest op den prijs zijn. Vier honderd Pr. Thaler is toch voor zulk eene liefhebberij nog al aanzienlijk.

Op de uiterste punt van dit eilandje spiegelde eene kolossale

Caladium nymphaeæfolium hare sierlijke bladeren in 't water; dicht daarbij bevond zich een station van kleine roeibootjes, waarvan een druk gebruik gemaakt werd, hetwelk aan het dal nog meer leven en bevalligheid bijzette.

Het smalle pad teruggaande, passeerde men weldra eene ijzeren brug, van den heer C. HECKMANN te Hamburg, die meer 't karakter van deugdelijkheid dan van bevalligheid droeg, en zoo kwam men op het tweede eilandje, waar eene kleurenrijke groep van *Gladiolus* van den heer E. NEUBERT, de bloemenliefhebbers staande hield, terwijl anderen zich verzamelden bij de uitgebreide verzameling tuinstoelen, enz. van den heer C. SPEIER te Berlijn, waarvan sommige werkelijk het non plus ultra van gemakelijkheid vertegenwoordigden.

Over de brug terugkeerende, met het doel om het kanaal thans aan het andere einde, om te wandelen, volgde men het pad, 't welk aan den voet der steile helling liep, waarop het Elb-Pavillon staat, en ging men voorbij onderscheidene bloemperken met dubbelbloemige *Pelargonium zonale*, *Fuchsia's*, enz. tot men stilstond om een paar *Cedrus Deodara* te bewonderen, waarvan inzonderheid die van den heer F. J. C. JÜRGENS door grootte en vorm uitmuntte.

Op eene kleine, in het water vooruitspringende hoogte stond eene *Erythrina cristagalli*, van den heer D. M. WOHLERS te Hamm bij Hamburg, prachtiger als ik er nog ooit eene zag. De zeer talrijke, forsche, met bloedroode bloemen beladene stengels, werden door het water teruggekaatst, waardoor eene verrassende uitwerking werd teweeggebracht.

Een zeer fraai perk met grootbladige kasplanten voorbijgaande, wyl hier ongeveer dezelfde soorten bijeenstonden, die straks vermeld werden, zag men, ter rechterzijde, eenige krachtige *Taxus hibernica* en vervolgens drie zeer fraaije planten van *Thujaopsis dolabrata*, 0.50 à 0.75 meter hoogte en waarbij ééne bonte. Ze behoorden aan verschillende inzenders; die van de firma E. H. KRELAGE EN ZOON en van den heer A. VAN GEERT kwamen mij als de fraaiste voor.

Ongemeen prachtig deed zich hier eene bijzonder sterke plant van *Tritoma Uvaria* voor, toebehoorende aan Frau Dr. A. ABENDROTH te Hamburg. Een groot aantal forsche stengels,

dig met donker oranjekleurige bloemen bezet, konden niet missen, inzonderheid zoo nabij het water, een schilderachtig effect voort te brengen.

Een weinig verder hield men weder verwonderd stand voor eene collectie Rozen, thans uit 400 stuks bestaande, alweder aan den heer F. HARMS toebehoorende, en weder, even als de vroeger vermeldde, frisch en vol met bloemen. Inderdaad deze kweeker kan, blijkens 't gene men hier van hem zag, onder de eerste rozenkweekers van Europa genoemd worden.

Ook eene, hoewel veel kleinere, verzameling Rozen van den heer E. OTTO te Altona, verdient hier vermeld te worden, zoowel om de frisheid der planten als om haren milden bloei.

Vervolgens den hoek omslaande, ontmoette men o. a. een zestal kruipende *Juniperus*-soorten, van den heer F. J. C. JÜRGENS, die ik daárom niet onvermeld meen te mogen laten, wijl ze de hoogst karakteristieke groeiwijze dezer Coniféren, inzonderheid door onberispelijke kultuur, zoo sprekend vertegenwoordigen; wat nog te meer moest uitkomen, daar men op den gelukkigen inval gekomen was, er een zestal steilrecht opgroeiende *Juniperus communis hibernica* vlak achter te plaatsen. De meeste bezoekers gingen dit groepje onopgemerkt voorbij, dat toch inderdaad wel opmerking verdiende.

Nu weder op het hooger liggende gedeelte van het terrein teruggekomen zijnde, stond men andermaal tegenover den hoofdingang en sloeg het straks afgewandelde pad ter rechterzijde weder in naar de verbindingsbrug, ten einde die thans over te gaan en te zien wat aan de andere zijde daarvan bijeengebragt was.

De werkelijk kolossale houten verbindingsbrug, bestemd om het later voor dit doel geannexeerde terrein, over den Millerthor met het park te verbinden, had eene lengte van circa 200 voet, en was in den tijd van twee weken ontworpen en gebouwd! Op het midden prijkte een groote koepel, met vlaggen, wimpels en guirlandes versierd. De brug verhief zich zóó hoog boven de straat, dat ook de bovenop bezette omnibussen er ruim onderdoor konden. Stond men er middenop, dan had

men een levendig uitzigt over de breede, met rijtuigen en voetgangers digt bezette straat, die op sommige dagen zelfs aan de drukke straten van Londen denken deed.

Het terrein aan de andere zijde van den Millerthor bood, hoewel vlak en slechts in allerijl aangelegd, mede een regt eigenaardig schouwspel aan, hemelsbreed verschillende van dat, hetwelk men zoo even verlaten had. Terwijl het grootste gedeelte van de ruimte nabij de brug ingenomen werd door machines van allerlei aard, strekten zich ter linker zijde weder drie uitgestrekte houten gebouwen uit, het eerste bestemd voor fijnere gereedschappen, optische werktuigen, enz., en de beide andere voor vruchten.

Ook hier was een groote overvloed van de meest verschillende voorwerpen aanwezig; hier alleen kon de belangstellende bezoeker dagen achtereen doorbrengen.

Onder de tuinbouwgereedschappen in dit gebouw muntten, zoowel door uitgebreidheid als door keurigheid van bewerking, de inzendingen van de heeren VEITH & SONS te Londen, DESBORDES te Melun en de gebr. DITTMAR te Heilbron uit. Ook eene zeer uitgebreide inzending van tuin- en landbouw-gereedschappen, onder een overdekt gedeelte tegen dit gebouw, ingezonden door de heeren SCHMIDT en FRANCKE te Osnabrück trok veler opmerkzaamheid.

In de beide gebouwen met vruchten zag men zulk een verbazenden overvloed van die producten bijeen, dat de promologen, die ze te beoordeelen gehad hebben, wel schier tot wanhoop moeten gebragt zijn. Ik, die geene speciale kennis daarvan heb, vergenoegde mij met die ruimten te doorwandelen en hier en daar enkele inzendingen om den rijkdom of de grootte of sierlijkheid der vruchten te bewonderen.

Zoo zag men — 't was trouwens onmogelijk dat iemand ze onopgemerkt voorbij kon gaan — hier een drietal trossen druiven, ingezonden door den heer J. MEREDITH te Garston, bij Liverpool, welke drie trossen 6 à 7 kilo wogen. Bij meting bleek mij dat ééne er van — wel, ofschoon met weinig verschil, de langste maar niet de breedste — 28 centimeters lang en 18 centimeters breed was, terwijl de bessen naar evenredigheid groot waren.

Elders viel mijn oog op eene door de heeren gebr. **BALTET** te Troyes ingezondene verzameling monsters der verschillende in Frankrijk toegepaste wijzen van veredeling der vruchtboomen. Sierlijk kon die hoop stukjes hout niet genoemd worden, instructief was deze inzending in de hoogste mate.

Het achterste gedeelte van dit terrein mogt een waar strijperk voor de vruchtboomkweekers genoemd worden. Een aantal inzendingen van de meest verschillend gevormde vruchtboomen, ruim uit elkander geplant en goed gearrangeerd; boden hier eene zeldzaam voorkomende gelegenheid aan om de tegenwoordige kultuur-methoden, over welker meerdere of mindere doelmatigheid ook bij ons te lande niet zelden een levendig dispuut gevoerd wordt, nader te leeren kennen en te vergelijken, en tevens om de bekwaamheid der kweekers in dit zeer speciale vak te bewonderen; onverschillig of men meer of minder ingenomen was met de soms al vrij grillige vormen, waartoe men den boom wist te dwingen.

Onderscheidene der meest beroemde specialiteiten in dit vak hadden zich dan ook hier doen gelden; zoo bijv. de heeren **BALTET** te Troyes, **F. J. C. JÜRGENS** te Nienstädten bij Hamburg, reeds zoo vaak genoemd, **CROUX** et **FILS** te Sceaux, de *Pomologische vereeniging* te Boskoop, enz.; allen hadden door hunne inzendingen blijk gegeven goed op de hoogte te zijn van dit tegenwoordig veel eischende vak.

Wilde ik hieromtrent in gedetailleerde beschouwingen treden, dan zou alleen voor dit onderwerp zooveel ruimte gevorderd worden als den verslaggever, zal hij binnen zekere grenzen blijven, ten dienste staat; ik zie mij derhalve genoodzaakt, ook wijl dit verslag buitendien reeds vrij grooten omvang verkreeg, het bij deze algemeene mededeeling te laten. Alleen voeg ik hier nog bij dat men die boomen alle van hunne bladeren ontdaan had, 't welk wel is waar een winterachtig gezicht opleverde, maar waardoor men des te beter in de gelegenheid was, om de verschillende vormen, de takverdeelingen, en wat daar meer op betrekking had, te kunnen beoordeelen.

Tenten, tafels, stoelen, banken en verdere tuinameublementen en tuinsieraden; toestellen voor het verplanten en vervoeren van groote boomen, fonteynen, spuiten, thermosiphon's en ver-

dere machinerieën, waarvan er enkele, bijv. wringmachines, hier eigenlijk minder behoorden, waren hier in groot aantal tentoongesteld; en over het algemeen kon ook van dit gedeelte der expositie gezegd worden, dat het hier bijeengebragte, op ieder anderen tijd, afzonderlijk voor eene belangrijke nijverheids-tentoonstelling zou kunnen doorgaan.

De catalogus, die reeds op den dag der opening, en bij voortdoring gedurende de tentoonstelling, in menigte verkocht werd, besloeg 176 compres gedrukte 8° bladzijden, en bevatte 2813 nummers, wijzende op even zoo vele inzendingen, waarvan onderscheidene van één en denzelfden inzender. Het proces-verbaal der bekrooningen, 't welk eerst eenige weken na afloop der tentoonstelling is verzonden, was 44 octavo bladzijden groot.

Wat den afloop der expositie, uit een materiëel oogpunt beschouwd, betreft, daarover geloof ik dat het Comité reden heeft tevreden te zijn. Op mijn later verzoek ontving ik, op de meest welwillende wijze, van den 1sten secretaris, den heer DR. DONNENBERG, de onderstaande zeer complete mededeelingen betreffende de ontvangst, deze bedroeg:

			Mark.	Cour.	Schill.
Op Donderdag	2 Sept. (openingsdag)	toegangsprijs	4 Pr. Thaler	8.424	13
"	Vrijdag	3 "	1 Pr. Thaler	39.827	8
"	Zaterdag	4 "	idem	25.646	13
"	Zondag	5 "	15 Silbergr.	52.675	9
"	Maandag	6 "	1 Pr. Thaler	27.908	15
"	Dingsdag	7 "	idem	19.556	10
"	Woensdag	8 "	idem	14.174	3
"	Donderdag	9 "	12 Silbergr.	35.555	5
"	Vrijdag	10 "	idem	14.614	15
"	Zaterdag	11 "	6 Silbergr	15.919	6 1/2
"	Zondag	12 "	idem	20.679	1
"	Maandag	13 "	"	2.794	6
"	Dingsdag	14 "	"	1.246	8
Bedrag der entrées bij gelegenheid der auctie op 16-18 September				347	—
Bedrag der abonnements- of partout-kaarten die in de stad verkocht zijn				24.615	—
Totaal bedrag der ontvangsten				303.986	1/2
				Mark Cour.	Schilling.

Hieruit blijkt dat de tentoonstelling twee dagen langer geopend bleef dan bepaald was. Hoe hoog toen de toegangsprijs is geweest, is mij niet bekend.

Hooveel partout-kaarten aan de bureaux verkocht zijn, schijnt zelfs bij 't Comité niet bekend te zijn. Denkelijk zal het geheele bedrag van den eersten dag daarop wel wijzen, wijl de kaarten slechts 2 thaler duurder waren dan de toegangsprijs alléén voor dien dag bedroeg.

De bureaux waren niet door gesalariëerde personen bezet. Hiertoe hadden zich een aantal heeren, tot den deftigsten stand behoorende, aangeboden, die elkander geregeld afwisselen. Van contrôle was derhalve geen sprake. In elk bureau zaten twee heeren.

Ik heb in dit verslag met geen enkel woord gerept van becrooningen, en dat hoewel aan de meeste collectiën, waarvan ik sprak, die eer was te beurt gevallen. Tijdens de tentoonstelling evenwel, toen ik mijne aantekeningen maakte, waren die nog slechts gedeeltelijk en meerendeels nog maar van hooren zeggen bekend. Maar 't kwam mij bovendien onbillijk voor, om, waar ik zoovele bekroonde inzendingen hier onvermeld moest laten, die van enkele andere als bij uitzondering mede te deelen.

Om Uwe Excellentie echter ook daarvan eenig denkbeeld te geven, en inzonderheid om te doen zien dat de Hamburgsche tuinbouw-tentoonstelling metterdaad eene internationale tentoonstelling is geweest, mogen de volgende, uit het procesverbaal getrokken opgaven, dienen.

a. EEREPRIJZEN.

Die inzender, die de meeste en daarbij de belangrijkste eereprijzen behaald heeft, was de heer J. LINDEN te Brussel en Gent; hem toch werden, behalve verscheidene in het programma uitgeloopte, niet minder dan vijf eereprijzen toegekend, waarbij

onder anderen die van den KONING VAN PRUISSEN (een zilveren bokaal); vervolgens behaalden, van de vreemde inzenders, de heer J. VERSCHAFFELT te Gent er twee, de de heeren J VEITCH & Sons te Londen twee; de heer J. MEREDITH te Garston één, namelijk de door Koningin VICTORIA, voor de best druiven uitgelooftde zilveren wijnkan; de heeren DESMOUILLES te Toulouse, A. LEPÈRE te Montreuil en eindelijk de *Pomologische Vereeniging* te Boskoop, ieder één.

Van de 51 eereprijzen welke uitgereikt zijn, vielen er bijgevolg 13, dus een vierde gedeelte, aan vreemde, de overige aan Duitsche inzenders ten deel.

b. PRIJZEN VAN HET PROGRAMMA.

Hiervan werden toegekend:

aan inzenders uit België	47	Prijzen.
„ „ „ Frankrijk	46	„
„ „ „ Engeland	34	„
„ „ „ Nederland	23	„
„ „ „ Rusland	3	„
„ „ „ Brazilië	3	„
„ „ „ Luxemburg	1	„
„ „ „ Italië	1	„
„ „ „ Griekenland	1	„
„ „ „ Californië	1	„

Totaal . . . 160 Prijzen.

De *Nederlandsche* bekroonden zijn de volgende:

De *Pomologische Vereeniging* te Boskoop, met 14 prijzen en 1 eereprijs.

De firma E. H. KRELAGE & ZOON te Haarlem,	„	4	„
De heeren J. JURRISSSEN & ZOON te Naarden,	„	2	„
De heer H. J. WILKE te Arnhem,	„	1	prijz
De heer C. A. A. DUDOK DE WIT te Amsterdam,	„	1	„
De heeren Gebr. VAN WAVEREN te Hillegom,	„	1	„

Derhalve behaalden de gezamenlijke inzenders uit de verschillende landen buiten Duitschland (dit laatste in ruimen zin), 160 gewone en 51 eereprijzen = 211 prijzen!

Dat het getal overwinningen, door Duitsche inzenders behaald, veel grooter was, ligt voor de hand, maar uit het opgegeven getal blijkt m. i. genoegzaam, dat ook de andere landen krachtdadig aan dien strijd deel genomen hebben.

Maar uit die cijfers blijkt ook nog iets anders; en wel dat Nederland, inzonderheid in vergelijking met Engeland en Frankrijk, goed vertegenwoordigd werd; dat de Nederlandsche tuinbouw er zich degelijk heeft doen gelden en er alles behalve roemeloos is afgekomen. Bovendien, in aanmerking genomen dat het hier eigenlijk slechts ééne enkele tak van industrie gold (behoudens enkele uitzonderingen) dan komt men als van zelf tot de conclusie, dat er welligt nog geene internationale tentoonstelling van meer algemeenen aard, ergens is gehouden, waarbij ons land ook door andere industrieëlen in gelijke verhouding vertegenwoordigd werd, en waar zooveel prijzen aan Nederlanders ten deel vielen.

't Is daarom, naar het mij voorkomt, thans ook minder de vraag of Nederland niet nog meer had kunnen doen; te meer daar een groot gedeelte van de te Hamburg behaalde eer ontegenzeggelijk aan de *Boskoopsche Pomologische Vereeniging* toekomt, maar we letten veeleer op het verblijdend teeken van kennelijken vooruitgang in dit opzigt. Dat langzaam zeker gaat, hiervan is onze natie te zeer overtuigd, dan dat men ook in dit opzigt van haar een plotselingen ommekeer tot overijling zou mogen verwachten. Mogen slechts de goede resultaten, daar verkregen, aan velen ten spoorslag strekken om, bij eene volgende gelegenheid, zich moedig in den internationalen strijd te wagen. De eer van ons land zal er bij winnen, de bloei van onzen tuinbouw er door bevorderd worden.

Eindelijk rijst nog de vraag: Wat leerde de Hamburgsche expositie ten opzichte van den Europeschen tuinbouw?

Dat, wat het invoeren van nieuwe planten uit andere werelddeelen betreft, België en Engeland aan de spits staan, dank zij den moed dijn sommige kweekers hebben, om ervaren mannen voor hunne rekening verschillende tropische landen te doen bereizen, ten eindē dáár planten te verzamelen en die over te zenden; dank zij inzonderheid ook de hulp in dit opzigt der Britsche Regering. In Duitschland worden geene, of althans uiterst weinige tropische planten direct ingevoerd. Wat nieuwe planten betreft, het voornaamste voedsel voor den plantenhandel, de stimulus der hortikultuur, is het groote Duitschland voor een aanzienlijk gedeelte van het kleine België en van Engeland afhankelijk, om maar niet van Nederland te spreken, daar, ondanks onze in dit opzigt zoo rijke koloniën, de invoer van tropische planten hier te lande aan een sterke eb en vloed onderhevig is, geheel en al afhankelijk van den goeden wil onzer Indische ambtenaren. Ik merkte het reeds op, dat, in dat gedeelte van het hoofdgebouw, 't welk inzonderheid voor nieuw ingevoerde tropische planten bestemd was, de ruimte genoegzaam geheel door de inzendingen van België en Engeland was ingenomen.

Vervolgens dat, wat speciale kulturen betreft, de kweekers in Duitschland voor geen andere in Europa behoeven te wijken, al munt men dan ook hier in het ééne en elders in wat anders uit. Dit bewezen, behalve een groot aantal andere specialiteiten, inzonderheid de Coniféren en de Palmen. Ook in wat men wel »culture de l'individu" noemt, staan vele Duitse kweekers op een hoog standpunt; veel hooger dan bij ons het geval is, en worden ze misschien alleen door de Engelschen overtroffen. Dit laat zich gereedelijk dáárdoor verklaren, dat de Duitse kweekers over het algemeen eene uitmuntende, zoowel theoretische als praktische, opleiding hadden of — waar hun dit mogt ontbreken — zich door eigen studie wisten te vormen. Ze verliezen bij hunne handelingen niets uit het oog; ze weten het dat ze met levende schepselen te doen hebben, als ze met hunne planten omgaan; ze onderzoeken de natuur der plant, welke verwantschap zij heeft met sommige andere, en inzonderheid onder welke conditie's ze leeft op de plaats waar ze oorspronkelijk, d. i. in wilden toestand, groeit,

en dit laatste inzonderheid is bij de kultuur van tropische planten van veel gewigt.

Bij het streven om ook bij ons de aankomende kweekers, reeds van jongs af, in al die kennis te onderwijzen, die noodig is, willen ze later rekenschap kunnen geven van hunne handelingen, mag men niet zonder grond verwachten dat ook hierin bij ons eerlang eene zeer gunstige verandering zal zichtbaar worden.

Vervolgens bleek te Hamburg dat de tuinbouw-architectuur — het prachtige park was er een sprekend bewijs van — in Duitschland hoog werd opgevoerd niet alleen, maar ook dat zich daarin aldaar een fijnen smaak, eene echt aesthetische opvatting openbaart, waarin de Duitschers zeker moeilijk door eenige andere natie zullen overtroffen worden, immers is dit gewis grootendeels te beschouwen als het uitvloeisel van een natuurlijken karaktertrek, een diep gevoel namelijk voor natuurschoon.

Eindelijk — om niet te wijdloopig te worden — dat de tuinbouw in het algemeen, en wel inzonderheid in de laatste jaren, aanzienlijke vorderingen heeft gemaakt; dat hij meer en meer voedsel verschaft ook aan andere, zeer verschillende takken van industrie, en derhalve kan geacht worden vrij aanzienlijk bij te dragen tot de algemeene volkswelvaart; wie hieraan twijfelen mogt, vond er te Hamburg de zicht- en tastbare bewijzen in menigte voor. Ten slotte: dat hij de liefde voor planten en bloemen bij het volk opwekt en aanvuurt en op die wijze, al is 't ook ongemerkt, de ware beschaving krachtdadig bevordert.

Leiden, 23 November 1869.

H. WITTE.

BIJLAGE.

VERSLAG

OMTRENT

EENE REIS DOOR EEN GEDEELTE

VAN

DUITSCHLAND,

MET HET DOEL OM EENIGE DER VOORNAAMSTE

BOTANISCHE TUINEN,

OF PARTIKULIERE INRICHTINGEN VAN DIEN AARD ALDAAR, IN HET BELANG

VAN

'SRIJKS AKADEMIETUIN TE LEIDEN,

TE BEZOEKEN.

UITGEBRAGT DOOR

H. WITTE,

Hortulanus aan 's Rijks Akademietuin te Leiden.

Toen, in 't begin van dit jaar, het Comité der in September jl. te Hamburg gehoudene internationale tuinbouw-tentoonstelling ook aan de Nederlandsche Regering, door tusschenkomst van haren Consul te Hamburg, het verzoek had gerigt, zich bij die gelegenheid aldaar door commissarissen te doen vertegenwoordigen, en, ten gevolge daarvan, aan mij de onderscheiding ten deel gevallen was, door Uwe Excellentie tot dat doel daarheen te worden afgevaardigd, meende ik de vrijheid te moeten nemen om Uwe Excellentie eerbiedig voor te stellen, mij tevens te magtigen om, wanneer mijne taak te Hamburg zou zijn afgelopen, ook Berlijn en vervolgens Dresden, benevens eenige andere steden in dat gedeelte van Duitschland te bezoeken; inzonderheid ten einde met den toestand der botanische tuinen aldaar bekend te worden, de hoofden der inrigtingen persoonlijk te leeren kennen, daardoor de relatien van den Leidschen Akademietaun uit te breiden, en er voorts al datgene te doen, wat plaats en omstandigheden mij, in het belang onzer inrigting, wenschelijk zouden doen schijnen.

Dit voorstel, door Uwe Excellentie zeer gunstig opgenomen, had reeds spoedig eene lastgeving in dien zin tengevolge, aan welke ik het genoegen had, in het midden der vorige maand, te voldoen.

Ik stel mij thans voor een verslag zamen te stellen, betreffende den toestand der op die reis door mij bezochte instellingen en wat daarmede in verband staat; immers, ik meen niet zonder grond te mogen veronderstellen, dat zulks Uwer Excellentie niet geheel onwelkom wezen zal, of liever, dat het juist dít is, wat Uwe Excellentie in de eerste plaats van een verslag dier reis verwacht. Een rapport toch, alleen de directe aanwinsten daaruit voor den Leidschen Hortus voortgesproten, vermeldende, zou zich bepalen tot de bloote opsomming van een aantal planten-namen; terwijl het door Uwe Excellentie toch ook wel aan geen twijfel onderhevig geacht zal worden, dat het indirecte voordeel, het gevolg van kennismaking en inzonderheid van kennismaking, vooral voor inrigtingen als de onze, op den duur van oneindig meer belang te rekenen is.

Ofschoon elkander gewoonlijk slechts bij naam of uit hunne werken kennende, werd er toch reeds gedurende vele jaren tusschen de directeuren en mede tusschen de hortulani (in Duitschland gemeenlijk inspectoren genoemd) der meeste botanische tuinen van Europa, eene geregeld jaarlijks wederkeerende correspondentie gevoerd, waartoe de in den winter verschijnende zaadlijsten inzonderheid aanleiding geven.

Veelal echter bepaalt zich die correspondentie dan tot de toezending eener lijst van desiderata, of van die der in ruil verlangde zaden. En toch kunnen die inrigtingen, ook door het elkander wederkeerig toezenden van doubletten van levende planten, elkander hoogst nuttig zijn; ja, kunnen vaak alleen langs dezen weg leemten worden aangevuld, die, dikwijls ten nadeele ook van het onderwijs, somwijlen sedert jaren bestaan, en in welke het veelal dáárom te moeilijker is te voorzien, wijl men niet altijd weet waar de ontbrekende species te vinden; ja, ik kan verder gaan, en zeggen: wijl men dikwerf zelfs niet tot het vermoeden komt, dat ze in eenigen tuin bestaan, tot misschien het toeval, of een bezoek in eene inrigting in den vreemde, voorwerpen doet vinden, somtijds — hoewel op verre na niet altijd — wel is waar van betrekkelijk geringe handelswaarde, maar die, uit één botanisch oogpunt beschouwd, zeer groote waarde bezitten en derhalve, voor eene wetenschappelijke instelling, als eene belangrijke aanwinst te beschouwen zijn.

Door, te gelijk met de zaden, op die lijsten ook eenige doubletten van levende planten aan te bieden, heeft men wel eens getracht elkander ook langs dezen weg wederzijds nuttig te zijn. De ondervinding heeft echter spoedig geleerd dat men hierbij luttel baat vond, daar door anderen gewoonlijk juist 't meeste belang gesteld wordt in die planten, van welke men dit het minste vermoedt. Van die aanbiedingen werd door de meesten dan ook slechts spaarzaam of in 't geheel geen gebruik gemaakt, zoodat ze tegenwoordig niet, of slechts uiterst zeldzaam meer worden gedaan.

Het toezenden van doublettenlijsten toch kan alleen dan werkelijk vruchtbaar zijn, wanneer men met de inrigtingen zelve min of meer bekend is, en gelegenheid had om, zij het ook slechts oppervlakkig, te weten te komen wát ze zijn, wát ze voornamelijk bezitten, en waarmede men het gevraagde en verkregene het best kan reciprocereen.

Zoo lang men niet, door eigene aanschouwing, bekend is met den toestand der buitenlandsche horti, komt men er alligt toe dien in zijne verbeelding te schatten naar de inrigting of uitgebreidheid der zoeven genoemde jaarlijks verschijnende catalogi van zaden; immers is deze, daar complete catalogi van alle gekweekte planten tot de zeldzaamheden behooren, dan de eenige maatstaf dien men bezit, om de inrigting, aan welke men zelf zijne zorgen wijdt, met die van elders te vergelijken; en men behoeft toch maar zeer weinig met zijn werkkring ingenomen te zijn, om tot zulke vergelijkingen te komen, die dikwijls een krachtige stimulus worden om vooruit te streven.

Dat die maatstaf echter niet betrouwbaar is, en dus tot verkeerde gevolgtrekkingen leiden kan, heb ik inzonderheid op mijne jongste reize ervaren. Trouwens het laat zich ligtelijk begrijpen dat, zoowel de uitgebreidheid als de inrigting dier catalogi voor een groot deel, zoo niet geheel, afhankelijk zijn van de meerdere of mindere ingenomenheid met het zeer tijdroovende inzamelen, schoonmaken, regelen en catalogiseeren der zaden; te meer daar die inzameling, voor zoo verre ze op de zaden van overblijvende planten, heesters of boomen betrekking heeft, voor eigen gebruik onnoodig is. Ook komt hier zeer in aanmerking de vraag of er te juister tijde personeel

beschikbaar is, om voor de inzameling behoorlijk zorg te dragen, wat in sommige tuinen wel eens voor dringender bezigheden moet uitgesteld worden.

Het gevolg hiervan is dan ook dat sommige kleinere horti veel uitgebreider zaadlijsten verzenden dan enkele grootere en veel belangrijker inrigtingen, wijl in de eerste alles zich binnen een beperkteren kring beweegt, en vooral omdat het personeel er veelal in betrekkelijk veel betere verhouding staat tot de noodzakelijk te verrigten werkzaamheden, dan in vele der laatste.

Het is mij vooral dáárom dan ook thans des te aangenamer verscheidene, mij tot op dat oogenblik alleen bij naam bekende, inrigtingen van dien aard in Duitschland nader te hebben leeren kennen, wijl 't mij daarbij gebleken is dat ook ik mij van de meeste er van eene verkeerde voorstelling had gemaakt; en dat natuurlijk nog wel te aangenamer, daar eene vergelijking van die tuinen met onze oude, en ik mag zeggen vanouds beroemde inrigting, in de meeste gevallen zeer ten gunste van deze moest uitvallen.

Ik wil hiermede niet zeggen dat ik niet elders, dat ik niet genoegzaam in élken hortus, iets aantrof, wat beter ingerigt of doelmatiger geordend was dan bij ons, maar de totaal-indruk, die veelal zelfs door nadere kennismeming van de bijzonderheden niet of niet aanmerkelijk gewijzigd werd, was over het algemeen van dien aard, dat, moge ook bij ons nog heel wat, vooral wat de uitgebreidheid der kassen betreft, ontbreken, waarin voorziening, en — zij 't mogelijk — spoedige voorziening wenschelijk is; de Leidsche akademietuin, hij moge ook al niet meer tot die weinige behooren die den eersten rang onder de Europesche botanische inrigtingen innemen, toch nog steeds, met andere vergeleken, zijn alouden goeden naam waardig is.

Intusschen: *noblesse oblige*. — De reputatie, welke ik niet zonder voldoening mogt ondervinden dat onze Hortus elders geniet, legt ons tevens de verplichting op die te *handhaven*. Daartoe is het nuttig en noodig kennis te nemen van wat elders beter en doelmatiger is, ten einde de aldus verkregene ervaring te gelegener tijd zelf te kunnen toepassen, of te kunnen wijzen op wat ook bij ons wenschelijk of noodig is. — Was stilstaan ten allen tijde achteruitgaan, veel meer dan vroeger

is zulks thans, is dit inzonderheid het geval ten opzichte van eenigzins uitgebreide inrigtingen, beide van wetenschappelijken en praktischen aard; daar hier evenzeer moet gelet worden op de vorderingen der wetenschap, en de daarmede gepaard gaande hogere eischen, die ze billijkerwijze stelt, als op die der praktijk en beide gaan zeer snel vooruit.

Waar ik dus Uwe Excellentie kortelijk mijne bevindingen ga mededeelen, en nu en dan een min gunstig oordeel over wat ik zag zal moeten uiten, acht ik het aan den anderen kant voor mij eene eerste pligt, ten opzichte van den Hortus, wiens vooruitgang en bloei voor mij eene levensvraag, voor de Leidsche Hoogeschool eene eer, en voor het onderwijs zoo nuttig is, zonder terughouding of overdreven vrees van onbeleeft te zijn, te wijzen op datgene, wat elders beter en in het belang van onze inrigting ook bij ons wenschelijk of noodig te achten is.

Op den weg naar Hamburg is de stad Hannover als 't ware de aangewezen rustplaats. Ik voor mij althans dacht er niet aan om, na van 's morgens zes tot 's avonds circa elf uren, met een paar korte, gedwongene tusschenpoozen, onafgebroken doorgereisd te hebben, te vragen of er gelegenheid bestond om dien nacht nog verder te komen.

Maar, zelfs al had deze stad ook een uur of wat op zij' af gelegen, dan nog had ik alle reden gehad om mij er heen te begeven; hoeveel te meer thans, nu ze als het eindstation voor dezen dag te beschouwen was. Ieder toch die kennis van planten, of deze liefheeft, voelde zich reeds sinds jaren tot deze voormalige residentiestad aangetrokken, door de tuinen, en de daarin gekweekte planten, die het Koninklijk Slot te *Herrenhausen* omgeven.

Nu dertien jaar geleden (in Augustus 1856) had ik het voorrecht aldaar kennis te maken met den om zijne kunde in Duitschland algemeen geachten directeur van den Koninklijken *Berggarten*, de heer H. J. WENDLAND, wiens zoon, de heer HERM. WENDLAND, tegenwoordig een der voornaamste specialisten in de kennis der Palmen, en dien ik herhaaldelijk ten mijnent mogt ontvangen, juist toen, voor rekening van den

voormaligen Koning van Hannover, eene botanische reis deed in Zuid-Amerika, [Zoowel van den ouden WENDLAND, die nu sedert eenige maanden overleden is, als van de tuinen en kassen, waren mij sedert dien tijd de aangenaamste herinneringen bijgebleven; terwijl onderscheidene fraaije Palmen in onzen Hortus, en die wij aan WENDLAND'S welwillendheid te danken hebben, die herinneringen steeds levendig hielden.

Ik zag die tuinen en die kassen thans weder, na vooraf wel eenige vrees gekoesterd te hebben dat de belangrijke staatkundige omkeering, die sedert in dat land plaats greep, niet zonder nadeeligen invloed zou geweest zijn op deze kostbare inrigting (het jaarlijks budget er van bedraagt 9 à 10000 thaler); en even tevreden, even voldaan als toen, keerde ik ook thans er van terug.

Ik mag als aan Uwe Excellentie bekend veronderstellen, dat men Herrenhausen bereikt door eene prachtige, uit vier rijen zware en gezonde Lindeboomen bestaande laan. Aan het einde van deze circa een half uur gaans lange „Herrenhauserallée" bevindt zich het oude Koninklijke Slot, hetwelk door een nieuw, grootsch en uitgestrekt gebouw, ter regterzijde aan de allée gelegen, stond vervangen te worden, en dat reeds voor drie vierden voltooid was, toen de voor het Hannoversche Koninklijk Huis noodlottige catastrophe den bouw staken deed, die thans nog niet is hervat. Aan de regterzijde, vlak bij het oude Slot, is de ingang van den *Königlichen Berggarten*.

Deze tuin was en is nog steeds — gelijk men mij verzeerde — het privaat eigendom van den ex-Koning van Hannover, en kan dus, hoewel slechts in weinig opzigten daarvan verschillende, niet onder de botanische tuinen gerangschikt worden. Men zou zich echter zeer vergissen, als men meende dat er dáárom van de kruidkundige wetenschap geen notitie genomen wordt. Integendeel; er moge geen hoogleeraar aan het hoofd staan, toch straalt in alles de echt wetenschappelijke zin van hem, die met de leiding er van belast is, en zich van dien last zoo roemvol kwijt, door. Al de planten en boomen, zoowel in den tuin als in de kassen, zijn goed geëtiquetteerd, en, nevens een tal van planten, die door bladvorm of bloemenpracht uitmunten, treft men er ook zeer

vele aan, die alleen uit een zuiver botanisch oogpunt belangrijk te achten zijn.

Reeds bij den eersten aanblik komt men tot de overtuiging dat de voormalige Koning van Hannover met groote mildheid deze schoone inrigting onderhield; eene mildheid, waarvan deze stad trouwens meerdere bewijzen oplevert. Hoezeer hij er mede ingenomen was blijkt o. a. ook hieruit, dat zich in dien tuin, aan het einde eener breede Lindelaan, de nieuwe Koninklijke grafkelder — het *Mansoleum* genaamd — bevindt, waarin de monumenten van den Koning ERNEST AUGUST en zijne gemalin, beide van RAUCH, geplaatst zijn.

De *Berggarten*, en wel inzonderheid het achterste gedeelte, 't welk, op zeer groote schaal, in Engelschen stijl is ingerigt, en zich voornamelijk kenmerkt door vele krachtige en fraaije boomen, die elken botanischen tuin, door de verscheidenheid van soorten en de schoone ontwikkeling, tot sieraad strekken zouden, ziet er over het geheel genomen zeer ordelijk en goed onderhouden uil.

Het eigenlijke glanspunt is hier echter de groote Palmenkas, waarin zich een aantal planten dezer familie, in krachtigen wasdom, bevinden; vele zelfs van buitengewoon sterke ontwikkeling.

Dit fraaije gebouw, 115 voet lang, 32 voet diep en 42 voet hoog, vormt een regthoekig vierkant, met eene koepelvormige uitbouw van het middengedeelte. Hierdoor verkreeg het geheel het voorkomen eener rotonde, met een oostelijken en westelijken zijvleugel; ten gevolge waarvan het middengedeelte eene diepte van 49 voet heeft.

Het gebouw is van glas en ijzer, met uitzondering echter van de tegen het noorden gerigte achterzijde, die uit een, tot aan het glazen dak reikenden, gemetselden muur bestaat, behalve in het middengedeelte, alwaar, ter hoogte van 13 voet, eene gallerij is aangebragt van 37 voet lengte en 12 voet diepte, aan de achterzijde vijf dubbele ramen bezittende, die uitzigt geven in het straks genoemde achterste of noordelijk gedeelte van den tuin.

Zoodra men den eersten voet zet in deze prachtige plantenkas, staart men vol verwondering en bewondering tevens, op

een buitengemeen prachtigen Palm, die trouwens in de meeste verzamelingen wèl bekend is, maar uiterst zeldzaam, zoo al ergens, zóó frisch ontwikkeld aangetroffen wordt; een *Livistona chinensis* namelijk die, in 't midden van den koepel geplaatst, met zijne groote en prachtige waaijervormige bladeren, boven tegen het glazen dak reikt. Ik zag deze zelfde plant hier vroeger ook. Ze stond toen op den grond; men was echter reeds sedert eenige jaren in de noodzakelijkheid om de omvangrijke tobbe in den grond te laten zinken, waartoe eene breede, verscheidene ellen diepe put werd gemetseld; zoodat een gedeelte van den fraaijen stam, zeker ter lengte van 3 à 4 meter, thans niet boven den grond zichtbaar is. Dat deze maatregel, door de noodzakelijkheid voorgeschreven, aan het voorkomen van dit prachtig gewas geen voordeel doet, laat zich ligtelijk begrijpen, maar toch is dat voorkomen zóó grootsch, zóó indrukwekkend, dat het onmogelijk is er door woorden zelfs maar eene flauwe voorstelling van te geven.

Zeer te betreuren is het dat deze palmenkas, overigens zoo doelmatig ingerigt, vooral wat het middengedeelte betreft, te laag is, en ze levert dan ook een tastbaar bewijs hoe ondoelmatig het is, bij het ontwerpen van een soortgelijk gebouw, de hoogte uit het oog te verliezen, die deze trotsche planten in de kassen gemiddeld bereiken kunnen. Ben ik intusschen wèl onderrigt dan was deze kas aanvankelijk grooter geprojecteerd: thans zou het geheele gebouw veranderd moeten worden om in dat gebrek aan hoogte te voorzien.

Een gebouw van zeer aanzienlijke hoogte schijnt wel is waar aanvankelijk veel te groot te zijn voor de planten die men er dan uit andere kassen in overbrengt, maar bekend is het tevens dat de Palmen over 't algemeen, zoodra men slechts in de gelegenheid is ze behoorlijk te plaatsen, en niet genoodzaakt om hunnen groei op alle mogelijke wijze te belemmeren (eene niet minder tegennatuurlijke handelwijze als men in Japan volgt ten einde zoogenaamde dwergboompjes te verkrijgen), in weinige jaren eene aanzienlijke hoogte kunnen bereiken, en dus, bij zorgvuldige verpleging, het gebouw weldra behoorlijk zullen vullen.

De gevolgtrekking, als zou dan ook voor zulke, steeds in de

hoogte ontwikkelende, planten geene kas gebouwd kunnen worden, die op den duur aan die behoefte voldoet, is, hoezeer ook schijnbaar gegrond, toch niet geheel juist. Ook voor het meerendeel dezer planten toch, evenzeer als voor onze boomen, bestaat er — en dat wel inzonderheid als ze in onze kassen gekweekt worden — een zekere grens voor dien lengtegroei, een zeker maximum der ontwikkeling. Ze vangen dan aan te bloeijen, de groei in hoogte gaat langzamer, en bereikt eindelijk dat maximum, 't welk slechts door enkele, en deze nemen meestal het karakter van lianen aan, overschreden wordt.

Maar bovendien, wanneer ze eenmaal zóó sterk ontwikkeld en dus zóó hoog zijn, dat ze als goede representanten van deze edele plantengroep beschouwd kunnen worden, dan is 't altijd nog tijd genoeg om den verderen groei, zoo noodig, eenigermate te beperken, althans als men de voorzigtigheid had ze niet in den vrijen grond te planten: veel beter dan zulks te doen als ze nog tot geen tiende, geen twintigste vaak, van hare ontwikkeling kwamen en bijgevolg een geheel verkeerd, een valsch begrip van haren habitus geven.

Eene tweede prachtvolle plant tot deze groep behorende, is de bekende Suikerpalm (*Arenga saccharifera*). Ook deze staat reeds met hare tobbe in den grond en is hier zóóforsch ontwikkeld, de lange, vedervormige bladeren, de dicht met grove haren bezette tronk maken zulk een imposanten indruk, dat men er zich noode van verwijdert, om eene *Areca Baueri* en vervolgens eene *Ceroxylon andicola*, beide eveneens van zeldzame schoonheid, te gaan bewonderen.

Veel te ver zou 't mij echter leiden wilde ik hier eene opsomming geven van al de prachtige planten tot deze, door den heer WENDLAND met bijzondere liefde gekweekte familie behorende, die in deze palmenkas worden aangetroffen. Maar, behalve de Palmen van groote afmetingen, is de *Kon Berggarten* zeer rijk ook aan kleinere planten dezer familie, ja, wat soortental betreft, is er welligt geene enkele inrigting die met haar gelijk gesteld kan worden of haar overtreffen zal, terwijl de naam van WENDLAND reeds voldoende waarborg geeft voor de rigtige bepaling der soortsbepalingen.

Ook andere uitgebreide tropische plantengroepen zijn hier

ruim vertegenwoordigd; 't welk inzonderheid het geval is bijv. met die der Aroideën, Scitamineën, Marantaceën, enz.

Eene afzonderlijke kas is hier 's zomers ingerigt uitsluitend voor bloeiende planten; werkelijk eene »bloemenkas" dus. Hier spelen *Fuchsia's*, *Pelargonium's* en dergelijke de hoofdrol, en leveren tevens het bewijs, wat eene goede verpleging ook in dit opzigt vermag. Voor het bloemenminnende gedeelte der bezoekers bezit deze kas zeker eene bijzondere aantrekkelijkheid.

Leverde Herrenhausen, voor hem die zich met kruidkunde of met tuinbouw bezig houdt of daar belang in stelt, in dit opzigt niets anders op dan wat de *Berggarten* bevat, 't zou een dag oponthoud aldaar overwaard zijn. Maar, hoewel om geheel andere reden, zou ook van den daartegenover liggenden *Französischen Garten* ten naastenbij hetzelfde gezegd kunnen worden; ja, menigeen, die geen vreemdeling is in de geschiedenis der tuin-architectuur, zal gewis met niet minder belangstelling ook dáárin een poos verwijlen.

De tuinbouw-architectuur, het meer bepaald aesthetische gedeelte van dit schoone vak, onderging, voornamelijk omstreeks het midden der 17de eeuw, eene groote verandering; ze kreeg toen als 't ware een sterken stoot die haar voorwaarts dreef, en daarbij eene meer algemeene rigting dan zulks tot op dien tijd, in dit gedeelte van Europa althans, het geval geweest was. Onder de regering en bescherming van den toen magtigen, kunstlievenden en daarbij doortastenden — dit laatste misschien wel in wat al te groote mate — LODEWIJK XIV, ontwikkelden zich in Frankrijk een aantal geniën, die, beschermd en gesteund door den morelen, en gewis niet minder tevens door den stoffelijken invloed des Konings, ruimschoots gelegenheid vonden om zich door hunne werken te doen kennen, en beide, wetenschap en kunst, door de vruchten huns geestes of van hun vernuft te bevorderen.

Tot deze mannen behoorde ook ANDRÉ LE NÔTRE, in 1613 te Parijs geboren en aanvankelijk tot schilder opgeleid. Hij koos zich echter weldra zelfstandig eene eigene rigting en wist zijne vaardigheid met teekenstift en penseel uitnemend dienstbaar te maken tot het vervaardigen van ontwerpen voor parken van groote uitgestrektheid, en dat wel naar eene methode,

die toen zoowel in Frankrijk geheel nieuw, als uitnemend geschikt was om aan de weelderige levenswijze van dien tijd voedsel te geven.

De reeds sints lang in Italië gevolgde zoogenaamde klasieke stijl trok hem daartoe 't meeste aan, en, zoowel door wijziging of verbetering, deels 't gevolg van plaatselijke omstandigheden of toestanden, deels echter wel degelijk de uiting van kunstgevoel en smaak, als door eene gelukkige toepassing er van, gerigt naar de wenschen van zijn tijd, had hij 't geluk de belangstelling des Konings hiervoor derwijze op te wekken, dat hij eene opdracht ontving voor den aanleg en de inrigting van het sedert zoo beroemden park van Versailles, aan welken aanleg gewis schatten werden verspild, maar die met dat al op de rigting van dien tijd een verbazenden invloed had, en waaraan LE NÔTRE de vriendschap des Konings, die hem in 1675 tot den adelstand verhief, die van PAUS INNOCENTIUS IX, die hem in 1678 tot zich riep, en zijn Europeschen roem te danken heeft.

Regte, elkander herhaaldelijk kruisende lanen, zuiver gelijk geschorene, hooge heggen; groote fonteinen of andere kostbare waterwerken, en deze inzonderheid; voorts vazen, beelden en groepen en bij dat alles eene onberispelijke symmetrie, waren de hoofdbestanddeelen van LE NÔTRE's aanlagen en van al de groote parken van dien tijd.

't Is zeker zeer eenvoudig om die rigting kortweg als smakeloos te doodverwen, of sterker nog als wansmaak onvoorwaardelijk te veroordeelen, maar zeker is het intusschen dat zij geheel in overeenstemming was met dien prachtlievenden tijd. Ze boodt de ruimst mogelijke gelegenheid tot het aanbrenge van allerlei kostbare voorwerpen van weelde, dáár, waar ze bij uitnemendheid in 't oog moesten loopen, waar ze reeds van verre de nieuwsgierigheid prikkelden of de bewondering opwekten; en het kon toch niet wel anders of 't moest den eigenaar eene strelende voldoening geven, op die vazen, die beelden, die groepen als 't ware met gouden letters te zien blinken hoe rijk, hoe vermogend hij was, hij die dat alles bestigde!

Lang echter kon eene zoo kostbare rigting, en die toch

eigenlijk in de ijdelheid haren grootsten, zoo niet haar eenigsten steun vond, die de natuur heette te huldigen, maar haar wezenlijk, haar eigen schoon onder eene laag blanketsel verborg, niet aanhouden, en reeds in 't laatst der 17de en 't begin der 18de eeuw ontwikkelde zich dan ook in Engeland de smaak voor den zoogenaamden landschapstijl, welke, sedert gewijzigd, en nog gestadig, inzonderheid in Duitschland, gekuischt en meer haren naam waardig gemaakt, tegenwoordig de algemeen heerschende is.

Voorbeelden van dien symmetrischen stijl, hoewel hier en daar nog te vinden, waarbij zeker in de eerste plaats het park van Versailles genoemd moet worden, zijn toch uit den aard der zaak, in de laatste anderhalve eeuw vrij zeldzaam geworden: en daarom kan het niet anders dan aangenaam zijn en leerzaam tevens, zulk een park aan te treffen, dat niet alleen nog geheel in zijn oorspronkelijken toestand verkeert, maar daarin goed onderhouden wordt tevens.

Dit nu is het geval met den *Französischen Garten*, achter het oude Koninklijke Slot, te Herrenhausen, die, tusschen 1665 en 1698, zoo men beweert, naar een door LE NÔTRE zelfontworpen plan, is aangelegd.

Ik acht het hier niet de plaats om de schoonheidswaarde van deze aanlagen te betwisten of te verdedigen, maar het beweren zal wel door niemand wedersproken worden, dat, wanneer men in een tuin of park van aanzienlijke uitgestrektheid, 't welk geheel in dezen stijl is aangelegd, met wat meer dan gewone opmerkzaamheid om zich heen ziet, men niet lang aarzelen zal om er eene vrij hooge kunstwaarde aan toe te kennen; ja, het genie van den ontwerper te bewonderen.

Het geheel, keurig onderhouden, maakt een werkelijk groot-schen indruk, en men moet zijne fantasie, die dat alles zou willen bevolken met den rijkdom en inzonderheid de weelde der kleederdragten van voor een paar eeuwen, wel een weinigje in toom houden, om niet in de zonderlingste droomerijen te vervallen.

Onderscheidene fonteynen, waarvan de grootste een waterstraal opwerpt ter hoogte van 150 voet, stellen even zoovele middelpunten daar, van welke een aantal lanen zich als stralen

naar alle rigtingen uitspreiden; terwijl buitengewoon zware en hooge oranjeboomen, mede een eigenaardig ameublement dezer tuinen, van dezen zeker niet het minste sieraad uitmaken. Aan de Noordzijde is hij gedeeltelijk begroond door eene wel is waar oude, maar daarom niet minder vorstelijk ingerigte oranjerie, waarvan de wanden en het plafond kortelings geheel in den voormaligen stijl opgeschilderd zijn. Deze prachtige zaal, aan welker beide einden zich een orchest bevindt, is tevens tot balzaal ingerigt.

Ik verliet dezen tuin niet door den hoofdingang, maar ter linkerzijde over eene brug, die in een zeer uitgestrekt Engelsch park voert, ter linkerzijde aan de Herrenhauser allée gelegen, in 't midden van welke men dan eindelijk weder uitkomt.

Ook dit park is, zoowel om den grootschen aanleg, als om den rijkdom van boomen en heesters, die men er in aantreft, meest alle in krachtige ontwikkeling, der vermelding overwaardig.

Over het algemeen draagt hier alles den stempel van netheid en orde. Zoo min de *Französische Garten* als het *Park* evenwel hebben een wetenschappelijk karakter, welk laatste meer uitsluitend het geval is met den *Berggarten*.

Ik meende echter, van den eenen sprekende, de beide anderen niet onopgemerkt te mogen laten, te moer daar ze, in elkanders onmiddellijke nabijheid gelegen — in elkander vloeiende als 't ware — één schoon geheel daarstellen; daar namelijk in den *Französischen Garten* de vroeger alles beheerschende stijl van LE NÔTRE, in het *Park* de sierlijke en in onze schatting smaakvoller landschapsstijl van onzen tijd en eindelijk zoo wel de kruidkunde als de tuinbouw, onder de meer speciale leiding van WENDLAND, in den *Berggarten* waardiglijk vertegenwoordigd zijn of beoefend worden.

Dat ik bij de vermelding van eenige bijzonderheden, deze tuinen betreffende, wat langer stil gestaan heb dan welligt bij die van eenige andere het geval zal zijn, moge vooral daarom door Uwe Excellentie gebillijkt worden, wijl den lof die zoo onverdeeld daaraan toekomt, op verre na niet aan alle door mij bezochte inrigtingen gebragt kan worden.

Zoodra mijne bezigheden, waartoe ik mij meer bijzonder te Hamburg bevond, dit eenigzins veroorloofden, begaf ik mij naar den *Botanischer Garten* aldaar.

Deze tuin stond lang onder de directie van een, door zijne botanische werken, inzonderheid door zijne monographiën van het geslacht *Potentilla*, algemeen bekend en geacht kruidkundige, prof. J. G. C. LEHMANN, voor eenige jaren aldaar overleden; terwijl de praktische leiding toevertrouwd was aan den inspector ED. OTTO, een veteraan in 't vak, en ook elders bekend door de sinds jaren, en ook nog heden, voortgezette uitgave der »*Hamburger Gartenzeitung*». Na LEHMANN'S dood bleef de betrekking van directeur geruimen tijd onvervuld, waartoe eindelijk de hoogleeraar H. J. REICHENBACH FIL. werd benoemd.

Had ik vroeger het genoegen den bejaarden LEHMANN te leeren kennen, thans hoopte ik er OTTO te spreken, doch vernam tot mijn leedwezen dat deze zijne betrekking sinds eenigen tijd had nedergelegd, en er daarna geen eigenlijk inspectormeer benoemd was geworden. Men verwees mij echter, daar prof. REICHENBACH, dien ik den vorigen dag reeds gesproken had, afwezig was, naar den Obergärtner, zonderling genoeg ook LEHMANN heetende. Uit alles trouwens bleek mij dat eigenlijk REICHENBACH hier de alleen handelende autoriteit is.

Bij den ingang ziet de *Hamburger Botanischer Garten* er vrij goed uit, daar vrij groote graspartijen, met bloemperken en eenige alleenstaande planten afgewisseld, een goed geheel daarstellen. Heeft men er echter een dertigtal schreden in afgelegd, en is men aan het systematische gedeelte gekomen (gerangschikt naar het stelsel van prof. H. G. L. REICHENBACH), dan verdwijnt de illusie wel ietwat, door eene — hoe stelselmatig ook geplaatste — ordeloze massa planten, een groot vierkant stuk gronds vullende, hetwelk in kleine vierkante bedden verdeeld is, en waaromheen eenige kleine bloemperkjes liggen, die, al waren ze ook netter onderhouden, slechts als even zoo vele bewijzen zouden kunnen strekken van een nutteloos en bovendien smakeloos tijd- en plaatsverspillen, en op eene vergeefsche poging wijzen om datgene, wat gewis ook in eigen oogen misstaat, zoo mogelijk eenige bevalligheid bij te zetten.

Ik durf vertrouwen dat Uwe Excellentie mij niet van al te groote gestrengheid in mijn oordeel beschuldigen zal. Immers ik ging niet uit om alleen het goede te zien en ook het slechte als goed te prijzen, hoezeer ik dan ook het goede bij voorkeur zocht, en tevens niet verzuimde hier en elders zooveel mogelijk te letten op plaatselijke bijzonderheden, die somtijds oorzaak zijn van op zich zelf afkeurenswaardige toestanden. Ik bezocht die tuinen voornamelijk om te zien wat daar beter is dan bij ons, maar kon daarbij tevens onmogelijk moedwillig de oogen sluiten voor in 't ooglopende gebreken. Te dikwerf reeds las ik dergelijke verslagen, inzonderheid van vreemdelingen, om niet afkeerig geworden te zijn van den als 't ware traditionelen vorm, waarin van alles maar zoo los weg iets goeds wordt vermeld, ten einde op die wijze zijne gebrekkige waarnemingen te verbloemen.

Het fraaiste van dezen tuin is eene kas voor *tropische waterplanten*. Deze kas, die ik mij van vroeger zeer goed herinnerde, ziet er inwendig zeer goed uit. Zij is, gelijk zich trouwens wel vermoeden laat, inzonderheid ingerigt voor de *Victoria regia*, die zich, in het niet zeer ruime bassin, tamelijkforsch ontwikkeld had, zoowel wat hare prachtige bloemen, als wat hare zeer omvangrijke bladeren betref. De warme en daarbij zeer vochtige atmosfeer in deze kas, maakt haar tevens uitnemend geschikt, behalve voor vele tropische waterplanten, ook voor vele andere, die zich alleen onder dergelijke omstandigheden goed kunnen ontwikkelen. Het bassin was omgeven door guirlandes van een snelgroeijend komkommerachtig gewas (*Momordica Charantia*), waardoor het geheel een inderdaad hoogst bevallig aanzien verkreeg.

Professor REICHENBACH FIL., de schrijver der *Xenia Orchidacea*, en die bovendien door de beschrijving van een groot aantal tropische Orchideën, naast LINDLEY, eene waardige plaats onder de systematici, die zich bij uitnemendheid met deze prachtige plantenfamilie bezig hielden, heeft ingenomen, schijnt het voornemen te hebben ook in den Hortus, die thans aan zijn bestuur is toevertrouwd, een verzameling Orchideën aan te leggen. Ze is thans nog niet uitgebreid, maar, déze planten ziende, die, dank zij eene zorgvuldige behandeling,

hoe jong ze ook nog zijn, door gezondheid en groeikracht uitmuntten, kon men bijna niet gelooven in denzelfden tuin te zijn. —

In de onmiddellijke nabijheid van den *Botanischer-* ligt de, eerst sedert eenige jaren opgerigte *Zoölogischer Garten*. Ik zou dezen tuin hier niet ter sprake brengen, ware het niet dat de uitmuntende aanleg ervan als een der meesterwerken te beschouwen is van den bekwamen Hamburger tuin-architect JÜRGENS, dezelfde die zich juist thans zoo verdienstelijk had gemaakt door den imposanten aanleg van het park der internationale tuinbouw-tentoonstelling te Hamburg. Zwaar geboomte vindt men hier uit den aard der zaak nog niet, ook is het getal der diersoorten nog niet zóó talrijk, als zulk eene uitgestrekte inrigting zou doen vermoeden, maar het plantsoen bestaat uit eene keur van soorten, in uitnemenden toestand, terwijl over alles als 't ware eene glans van onberispelijke net- en zindelijkheid verspreid is.

Het voor een afzonderlijke entréeprijs toegankelijke aquarium, is zuiver wetenschappelijk ingerigt en zoowel voor den zoöloog als voor ieder ander bezoeker zeer belangwekkend.

Deze op groote schaal ingerigte dierentuin is gevestigd met een in zeer korten tijd door actieën bijeengebragt kapitaal, terwijl de *Botanischer Garten* door de stad onderhouden wordt. En wanneer men nu — en dat doet men onwillekeurig — den toestand dezer beide inrigtingen met elkaar vergelijkt, dan komt men alligt tot de gevolgtrekking, dat het wenschelijk zou wezen dat hier datgene beproefd werde, waartoe eenigen tijd geleden te Rotterdam eene vergeefsche poging werd gedaan, namelijk ze met elkander te vereenigen, daar het hier den Hortus zeker wel in de allereerste plaats aan de toereikende middelen ontbreken zal, om alles op een goeden voet te brengen.

Bijaldien iemand, om den algemeenen toestand van den *Hamburger Botanischer Garten* te vergoëliken, de opmerking maakte, dat van eene uit de stedelijke fondsen onderhouden inrigting niet te vergen is, wat dáár, waar men door een genootschappelijk kapitaal, ruime contributiën en bovendien nog belangrijke entréé-inkomsten gesteund wordt, geschieden kan, dan zou ik hiertegen niet veel weten in te brengen, maar ik zou de

vrijheid meenen te moeten nemen om te wijzen op eene andere koopstad, mede van den eersten rang, op Amsterdam namelijk, waar de rijke, fraaije en goed ingerigte Hortus zeer duidelijk aantoonst, wat in een soortgelijk geval, van eene stedelijke inrigting mag gevorderd worden.

Niet zeer ver van Hamburg — of liever van Altona — aan de chaussée die naar Blankenese voert, bevinden zich drie particuliere inrigtingen voor planten, die teregt, zoo wel bij botanici als kweekers, eene groote vermaardheid verkregen hebben. Ik bedoel de villa van den consul G. W. SCHILLER, links aan de chaussée gelegen, te Ovelgönne, aan de Elbe; vervolgens, aan de andere zijde van den straatweg, de *Flottbecker Baumschulen*, en eindelijk het *Flottbecker Park*, het eigendom der weduwe van den Senator JENISCH.

Ik was bepaaldelijk uitgenoodigd tot een bezoek, tegen den namiddag, van het laatste, en begaf mij daarom reeds tijdig in den vóórmiddag op weg, met het doel om vooraf de verzameling van den heer SCHILLER, en, zoo mogelijk, ook de *Flottbecker Baumschulen* te bezoeken.

Hoewel de heer SCHILLER, op het oogenblik van mijne komst, met eenige andere vreemdelingen in gesprek was, toonde hij zich onmiddellijk bereid mij zelf in zijne kassen rond te voeren. Het gelukte mij echter hem weder tot zijn gezelschap terug te doen keeren, en mij de vrijheid te laten rustig eenigen tijd te midden van zijnen plantschat te doen doorbrengen.

Nog niet ten volle echter was ik van mijne verwondering, 't gevolg van den eersten indruk van zóóveel schoons, bekomen, of ik werd op eene mij allezins onwelkome wijze gestoord, door een keurig uitgedoschten livreibediende, die mij, wjl ik hem aanvankelijk niet verstond » das Frühstück ist fertig » in de ooren galmde, en mij op deze wijze geheel in herinnering bragt waar en bij wien ik mij bevond.

De heer SCHILLER, in sommige opzigten niet geheel van zonderlingheid vrij te pleiten, daarbij uiterst vriendelijk en gastvrij, heeft namelijk de vaste gewoonte om elk die hem bezoekt, met het doel om zijne plantencollectie te leeren ken-

nen, al naar den tijd zulks medebrengt, aan het ontbijt of het middagmaal te noodigen. Daar ik zeer goed, ook door vroegere ervaring, wist hoeveel prijs hij er op stelt dat hiervan gebruik worde gemaakt, en ik bovendien het genoegzame gehad had hem eenige jaren geleden ook ten mijnent — zij 't dan ook op wat minder weelderige wijze — te ontvangen, vreesde ik mij aan te groote onbeleefdheid schuldig te maken, door mij te doen excuseeren, en schikte ik mij, hoewel noode, daar mijn tijd kostbaar was, naar de omstandigheden.

Daar er in den regel, althans 's zomers, genoegzaam geen dag voorbijgaat dat zich niemand bij hem aanmeldt, en somtijds zelfs, gelijk ook nu, onderscheidene vreemdelingen, die ook elkaâr vaak vreemd zijn, zich tegelijkertijd aldaar bevinden, weet hij 't zoodanig in te rigten, dat men er geheel op zijn gemak en even vrij is als aan eene table d'hôte, waarvan het trouwens door de heterogeniteit der aanzittenden, zeer veel had; terwijl hij zelf, geholpen door zijn zoon, alles doet wat mogelijk is, om met zijne gasten op een ongedwongen voet te komen.

Onder de vreemdelingen bevondt zich thans ook de heer JOSEPH MEREDITH, van Garston bij Liverpool, die op de Hamburgsche tentoonstelling letterlijk furore gemaakt had, door de inzending van drie trossen druiven, welke met den door Koningin VICTORIA daarvoor uitgeloofden eereprijs, een zilveren wijnkan, werden bekroond. Dat die Engelschman weldra geheel onder den invloed van wijnstok en wijnkan kwam, was, de gulheid des gastheers in aanmerking genomen, juist niet zoozeer te verwonderen.

In 't voorbijgaan moge hier opgemerkt worden dat de hulde hem gebragt, wèl verdiend was, daar de drie trossen, naar hij mij toen verzekerde, gemiddeld 6 à 7 kilo wogen! Ik heb ze op de tentoonstelling gemeten — wegen was natuurlijk niet wel mogelijk — en bevonden dat eene er van (ze waren alle drie genoegzaam even groot) 0.28 meter lang, bij 0.18 meter breed was; de bessen waren groot naar evenredigheid.

Zoodra de wellevendheid dit eenigzins gedoogde, spoedde ik mij weder naar de kassen, want dáár eerst was ik in mijn element.

Eene onmogelijkheid zou 't zijn den indruk weder te geven,

die men, onverschillig of men plantenkenner is of niet, ontvangt van de pracht, welke hier door het plantenrijk, dank zij goede zorgen en ruime middelen, ten toon gespreid wordt.

In de allereerste plaats gevoelt men zich, zoodra men de kassen binnentreedt, opgetogen, door de meer dan gewone net- en zuiverheid, die in alles den boventoon heeft: terwijl vervolgens, zoowel de keur van soorten als de toestand waarin de planten verkeerden, ten duidelijkste aanwijzen dat men hier met eene uitgelezene liefhebbersverzameling te doen heeft.

Ik kan er mij niet van onthouden hier de namen van enkele planten te noemen, die in de allereerste plaats mijne opmerkzaamheid trokken; inzonderheid om de waarlijk éénige wijze van ontwikkeling waarin ik ze hier aantrof. Het zou werkelijk de moeite waard zijn, en de belangstelling wekken van velen, om eene uitvoerige detail-opgave te doen van alles wat zich daar in exceptioneel gunstigen toestand bevond, waartoe echter natuurlijk een langer verblijf, of liever een meermalen herhaald bezoek noodig zou wezen.

De voornaamste kas is in drie afdelingen verdeeld. In een der vleugels bevond zich eene uitgebreide en uitnemende collectie *Phalænopsis*; voorts eene prachtige verzameling *Vanda's*, beide tot de uitgelezendste Orchidöen-geslachten behoorende, die in onze Oost-Indische bezittingen gevonden worden; vervolgens een aantal *Angræcums*, waaronder zeer zeldzame en kostbare soorten, en eindelijk nog een aantal andere Orchidöen, meest alle van genoegzaam overeenkomende groeiwijze.

De waarde der planten, in deze kas, van betrekkelijk kleine afmetingen, bijeengegaard, zou tot een verbazende som loopen, terwijl de gezondheid en de kracht ervan die nog aanzienlijk verhoogde.

Het middengedeelte dezer kas was er inzonderheid op ingerigt, om ook hen, die niet met specialis kennis van planten toegerust zijn, in opgetogenheid te brengen. Tal van gekleurd- of gevlektbladige planten muntten hier uit door haren krachtigen groei en prachtige ontwikkeling. Zes à acht planten der nog zoo hoogst zeldzame *Musa vittata* (de Banaan met witgestreepte bladeren), de sierlijke *Caladium Belleymii*, *Alocasia Lowii*, *Alocasia* (?) *Jenningsii*, eerst sedert kort in Europa ingevoerd, *Maranta's* en de aanverwante *Calathea's* in een aantal soorten,

wedijverden als 't ware, door buitengewone groeikracht, wie 't meest de bewondering der bezoekers wegdragen zou.

En wat te zeggen van de zonder den minsten twijfel éénige verzameling, der zoo hoogst zonderlinge Australische Bekerplanten, tot het geslacht *Sarracenia* behoorende, in eene andere afdeeling dezer kas bijeengebragt? — Letterlijk stom van verbazing en opgetogenheid, staarde ik die planten aan, hier vertegenwoordigd door bossen van circa 2 meter in omtrek! Acht men zich over 't algemeen elders reeds gelukkig met eene plant, die hoogstens een zes- à tiental bekervormige bladeren draagt, hier stond ik voor een koppel planten van *Sarracenia purpurea*, elk met misschien meer dan honderd bekera, die bovendien veel grooter waren dan ik ze mij ooit had durven voorstellen; vervolgens de veel zeldzamere, maar hier daarom niet minder sterke *Sarracenia psittacina*. vooral merkwaardig om den nog zonderlinger vorm der bekera; *Sarracenia flava*, met een vijftigtal kannen van p. m. een meter hoogte; voorts: *Sarr. variolaris*, *Sarr. Drummondii*, en eindelijk nog eene andere, zeker niet minder zonderlinge, Bekerplant, ook van Australië afkomstig, namelijk de lieve *Cephalotus follicularis*, mede van buitengemeenen omvang.

Het hoofdbestanddeel dezer belangrijke liefhebbersverzameling zijn de tropische Orchideën, meerendeels in de andere kassen gekweekt. Door hieromtrent in bijzonderheden te treden zou ik echter het kader van een verslag verre te buiten moeten gaan.

Daarom slechts een paar opmerkingen dienaangaande, welke voldoende zullen zijn om Uwe Excellentie althans eenig denkbeeld te geven van de uitgebreidheid dier collectie.

Ik heb op dit oogenblik nevens mij liggen twee Catalogi, uitsluitend van de Orchideën des heeron SCHILLER; de ééne (1ste uitgave) van 1857, de andere (4de uitgave) van 1861; eene latere is niet verschenen. Beide zijn zeer wetenschappelijk ingerigt en bewerkt door den straks genoemden hoogleeraar H. J. REICHENBACH FIL. In de laatste worden niet minder dan 1380 soorten, tot 169 geslachten behoorende, opgegeven. Daar nu de meeste door meerdere planten vertegenwoordigd zijn, is het aantal van deze natuurlijk nog veel aanzienlijker.

Ongeveer een half uur verder, ter regterzijde der chaussée, liggen de uitgestrekte *Flottbecker Baumschulen*, van de firma JAMES BOOTH EN SÖHNE. Hoe stellig ik mij ook voorgenomen had deze kweekerijen te bezoeken, was zulks mij echter voor heden ten eenemale onmogelijk, aangezien ik nog maar juist tegen den afgesproken tijd het *Flottbecker Park* bereiken kon. Ik stelde mij dus voor dit op een volgenden dag te doen, welk plan tot mijn leedwezen evenwel niet is kunnen verwezenlijkt worden.

Het zou mij gewis gemakkelijk vallen om, naar aanleiding van mijne herinneringen en aantekeningen van vroeger, ook betreffende deze inrigting ettelijke bijzonderheden mede te deelen. Ik acht zulks echter vooral daarom minder raadzaam, wijl ik meen te weten dat er in het laatste tiental jaren nog al eenige veranderingen hebben plaatsgegrepen.

Een zeer merkwaardig kunstproduct, op eene bijzonderheid uit hot plantenrijk, en dat wel van Sumatra, betrekking hebbende, 't welk toenmaals daar in hooge mate mijne belangstelling wekte, meen ik echter, vooral daar het er ongetwijfeld nog wel aanwezig zal zijn, hier niet onopgemerkt te moeten voorbijgaan.

In een der salons namelijk van de zeer smaakvolle woning des heeren BOOTH, toonde deze mij indertijd eene glazen kast, de hoogte en vorm hebbende eener vierkante tafel, in welke hij eene kolossale bloem bewaarde van *Rafflesia Arnoldii*, de grootste bloem welke men tot hiertoe kent, en die zich parasitisch ontwikkelt op de stengels eener *Cissus*-soort, welke laatste bij benadering eenige overeenkomst heeft met den hier genoeg bekenden wilden Wingerd. De zonderlinge bloem der *Rafflesia*, die tevens de geheele plant vertegenwoordigt, ongeveer 3 meter omvang verkrijgt, en, gelijk men beweert, circa 5 kilo zwaar wordt, was zeer natuurgetrouw — althans voor zooverre ik dit naar mij bekende afbeeldingen ervan kon beoordeelen — van was geboetseerd en beschilderd, en in hare natuurlijke ontwikkeling op een insgelijks geïmiteerden *Cissus*-stengel bevestigd.

Dit voorwerp, in Engeland vervaardigd, moge een unicum zijn of niet, 't behoort gewis onder de groote zeldzaamheden, en is wel waard het te leeren kennen. Vergis ik mij niet zeer, dan is zelfs het bestaan ervan verre van algemeen bekend.

Reeds voor ettelijke jaren zijn de heeren TEYSMANN en BINNENDIJK, destijds hortulanus en assistent-hortulanus van 's lands plantentuin te Buitenzorg, er, na de ontdekking op Java van de nog veel prachtiger *Rafflesia Rochussenii*, in geslaagd, om dit gewas, hetwelk, zooals de meeste woekerplanten, eigenaardige zwarigheden voor de overbrenging naar elders medebragt, ook aan te kweken en mogten zij er dus ook in slagen om een der grootste wonderen van het plantenrijk, in den plantentuin te Buitenzorg in te voeren; terwijl zij zich te gelijktijd verdienstelijk maakten jegens de wetenschap, door aan den hoogleeraar W. H. DE VRIESE alles te verstrekken wat dienen kon, om eene wetenschappelijke beschrijving er van, opgecluis- terd door fraaije platen, mogelijk te maken.

De laatste uitgave van den catalogus der in 's lands plantentuin te Buitenzorg gekweekte planten (1866), van de heeren TEYSMANN en BINNENDIJK, bevat de namen van een drietal soorten van dit merkwaardige plantengeslacht, aldaar levend voorhanden.

Pogingen door hen aangewend om de *Rafflesia's* levend ook naar Europa, en inzonderheid naar Nederland, over te voeren, mogten, ondanks de vele moeiteën herhaaldelijk daartoe aangewend, tot hiertoe met geen gunstigen uitslag bekroond worden.

Aan het eind der *Flottbecker Baumschulen*, ter linker zijde, de chaussée voor een breeden zijweg verlatende, heeft men weldra den ingang van het *Flottbecker Park* bereikt.

De reeds sedert eenige jaren overleden Senator JENISCH had zeer veel liefde voor planten, en inzonderheid voor Orchideën, die hij met vlijt en tevens met niet geringe opoffering verzamelde, zoodat zijne collectie reeds sedert jaren als eene der beste van geheel Duitschland bekend stond. De zeer net uitgevoerde catalogus er van, in 1855 uitgegeven, bevat 1026 soorten, tot 144 geslachten behoorende.

Bij uiterstewilsbeschikking was door hem bepaald, dat alles wat daarmede in verband staat in denzelfden toestand moest blijven en onderhouden worden, waarin het zich tijdens zijn overlijden bevondt; en hieraan wordt door zijne weduwe, met

behulp van den obergärtner F. B. KRAMER en diens kundigen zoon, met de grootste naauwgezetheid voldaan, zoodat men nog steeds, al wordt er dan ook aan de uitbreiding dezer verzameling niet veel meer ten koste gelegd, met dezelfde voldoening in de kassen verwijlt.

Behalve tal van Orchideën, meerendeels door sterke planten vertegenwoordigd, treft men hier een aantal goede, en veelal uitnemend gekweekte planten aan.

Inzonderheid werd mijne verwondering gaande gemaakt door een aantal planten eener nog betrekkelijk vrij zeldzame Orchidee van Kaapschen oorsprong, *Disa grandiflora*, en die over 't algemeen nog maar schaars bloeiend gezien is. De heer KRAMER vertoonde ze mij met stengels van meer dan een meter hoogte, elk met vier, vijf, tot acht der prachtigste bloemen prijkende.

Ik voeg hier nog de opmerking bij dat deze bekwame kweeker een der eersten was, wien 't gelukken mogt, om, door kunstmatige bevruchting, de Vanielje (*Vanilla planifolia*) in de plantenkassen rijpe vruchten te doen voortbrengen. Op de internationale tuinbouw-tenlooning, in April 1865 te Amsterdam gehouden, waren vruchten daarvan door hem ingezonden, die niet alleen door grootte, maar door geur tevens, uitmuntten. Ook thans zag men ze weder op de Hamburgsche expositie, waar ze echter aan mijne opmerkzaamheid ontsnapt zijn.

Wilde men een eenigzins volledig verslag geven omtrent den *Botanischer Garten* te Berlijn, dan zou men er gewis dagen achtereen onafgebroken in moeten doorbrengen. Ik was er gedurende een geheelen voormiddag, en had toen tot mijn leedwezen niet het geluk den inspector, den heer C. BOUCHÉ aldaar te vinden; ook prof. A. BRAUN, de directeur, was er niet, terwijl bovendien prof. K. KOCH, met wien ik reeds sedert jaren in vriendschappelijke briefwisseling ben, voor zijne gezondheid op reis was. Wat ik dus van dezen tuin hier mededeelen zal, zijn algemeene indrukken, en die zijn, misschien tegen het gevoelen van enkele Nederlanders, die er ook wel eens geweest zijn, over het geheel niet zeer bevredigend.

De Berlijnsche hortus is rijk, verbazend rijk aan planten; dit is eene waarheid, die door niemand ontkend of in twijfel getrokken wordt. Het is eene wetenschappelijke inrigting in den volsten zin des woords, en die dan ook in het afgetrokkene als zoodanig zeer groote waarde bezit. Zoo lang men nu aan eene inrigting van dien aard geene andere eischen stellen kan of moet, is die van Berlijn als een model-hortus te beschouwen.

Een plantentuin van dien omvang echter, en die bovendien met zulke ruime middelen van allerlei aard is toegerust, moet nog iets anders leveren dan materiëel voor de kruidkundige wetenschap, al staat dit ook steeds bovenaan. Hij moet tevens oefenschool zijn voor het algemeen, voor het volk, al denkt men daarbij dan ook inzonderheid aan het min of meer intellectueel ontwikkelde gedeelte des volks. Men moet zich, 't zij men kennis van planten hebbe of niet, erheen getrokken getrokken gevoelen, door de schoonheden van 't plantenrijk, die er zorgvuldig gekweekt en op de gunstigst, tevens leerszaamst mogelijke wijze gegroepeerd of geplaatst behooren te zijn. Door te bewonderen leert men onbewust dan tevens zien en opmerken; de lust voor natuurbeschouwing, weldra ook voor algemeen natuuronderzoek, wordt gewekt en geprikkeld, en — wat zeker niet het ligste weegt — aan het schoonheidsgevoel wordt dagelijks meer voedsel gegeven.

Op deze wijze kunnen, ja moeten die tuinen uitstekende middelen zijn voor algemeen onderrigt en beschaving te gader; en, was dit ten alle tijde waar, hoeveel te meer dan tegenwoordig, nu zich hoe langer zoo meer en allerwege bij het volk eene neiging tot het verkrijgen van natuurkundige kennis en inzonderheid van die van het plantenrijk openbaart.

Zal hij echter aan die zeker nog al hooge eischen kunnen voldoen, dan dient ook, immers zooveel dit in eene wetenschappelijke inrigting mogelijk is, gelet te worden op die der aesthetiek, en mag in geen geval iets verzuimd worden wat orde en zindelijkheid dringend gebieden.

Zeker, ik ben zoo goed, ja welligt beter dan iemand anders overtuigd, dat zulks in eene groote inrigting niet altijd even goed mogelijk is, maar ik meen toch regt te hebben tot de opmerking, inzonderheid met het oog op de aanzienlijke arbeids-

krachten aldaar, dat hierop in dan *Botanischer Garten* te Berlijn veel te weinig gelet wordt.

Eene vroeger ook hier te lande heerschende, maar in den laatsten tijd vrij algemeen afgeschafte gewoonte, die zeker zeer ten nadeele van tuin en planten strekt, schijnt hier nog op vrij groote schaal gevierd te worden, en was ook oorzaak dat de heer BOUCHÉ tijdens mijn bezoek afwezig was. Ik bedoel die, om de planten van den Hortus te bezigen tot versiering van zalen of kamers, bij partijen als anderzins.

Zoo iets in strijd is met de beginselen, die vóór alles de leiders dezer instellingen bezielen moeten, dan is het dit, en juist dáárom moest mij dit misbruik, in den streng wetenschappelijken tuin van Berlijn, te meer verwondering baren. Behalve toch dat de belangen der bloemisten daardoor niet zelden aanzienlijk benadeeld worden, is er niets uit te denken dat schadelijker is voor de planten, en meer ontsierend voor den tuin en de kassen. De vele opene plekken, die hier bij herhaling in het oog vielen, duiden genoegzaam aan, dat een aantal planten — en 't zijn gewoonlijk de schoonste! — hare frissche plaatsen hadden moeten ruilen voor de duffe kamerlucht, van waar ze, na misschien getuigen te zijn geweest van een bal of concert, met stof overdekt en half verdroogd terug gebragt zullen worden. —

Het allereerste wat mijne opmerkzaamheid aangenaam trof, was eene verzameling Cacteën, uit zulke fraaije planten bestaande, zóó groot en zóó breed, zóó oud en toch nog zóó gezond, dat het een lust was ze te zien. Inzonderheid *Mamillariá's* en *Echinocacti* munten daarbij uit; ook de geslachten *Cereus* en *Opuntia* waren rijk en door schoone planten vertegenwoordigd. Hier moet ik tot mijn leedwezen erkennen dat wij, wat deze zoo karakteristieke planten betreft, in den laatsten tijd wel wat achteruit zijn gegaan, wat echter zonder twijfel voor een groot deel veelal aan plaatsgebrek is toe te schrijven.

Hoogst merkwaardig, hoewel alles behalve fraai, is een zeer oud »*Kalthaus*», oud reeds toen ik het vóór dertien jaren zag, en waarin thans nog grootendeels dezelfde planten stonden, die er sedert dien tijd zeker niet schooner, maar, in mijne schatting althans, veel merkwaardiger op geworden

zijn. Het zijn namelijk eenige boomen van Nieuw-Hollandschen oorsprong, die daar, nog jong zijnde, in den open grond geplant, zich ongemeen sterk ontwikkeld hebben. 's Zomers worden de ramen er afgenomen, en staan die planten dus in de open lucht, terwijl men gedurende den winter de kas sluit.

Toch ontwikkelden ze zich niet fraai, vooreerst wijl ze 's winters te veel gedrukt zijn van boven, en tevens omdat ze dicht bijeen staan. Men doet echter mijns inziens wijs met ze te bewaren, omdat de stammen zóó dik zijn, als men ze welligt nergens anders in Europa zal kunnen zien. Inzonderheid opmerkenwaardig zijn een tweetal *Metrosideros*-stammen, waarvan de bast in lange, breede, witachtige strooken loslaat; zoo ook een *Eucalyptus*, wiens stam volmaakt op dien van een Plataan gelijkt, enz.

De in het jaar 1858 nieuw gebouwde Palmenkas is de grootste in Duitschland, en, al verliest ze het ook in dit opzigt verre tegen die in den tuin te Kew, bij Londen, ongetwijfeld eene der grootste in Europa. In sierlijkheid van bouwstijl staat deze kas bij die van Kew verre achter, wat echter niet belet dat het gebouw een grootschen indruk maakt, en er, ook uit een architectonisch oogpunt beschouwd, alles behalve onbehagelijk uitziet.

Naar de aanwijzingen van den heer BOUCHÉ door den architect HÄRTER ontworpen, werd met den bouw ervan in de maand October 1857 aangevangen, en was de kas reeds in de herfst van het volgende jaar voltooid.

Het geheel bestaat uit een, hoewel slechts weinig, vooruit-springend middengedeelte, 't welk 5½ voet lang, 58 voet diep en 54 voet hoog is, en twee vleugels, mede elk 5½ voet lang, doch 5½ voet diep en 32 voet hoog. De lengte van het geheele gebouw bedraagt alzoo 162 voet (1). Het bestaat geheel uit ijzer en glas en is niet rond, maar heeft regtopstaande vóór- en zijgevels, terwijl zich aan de westzijde, ter breedte van het middengedeelte, eene gemetselde uitbouwning bevindt, van 21 voet diepte, waarin eene dubbele deur, die tegelijk tot hoofdingang dient, en toegang geeft tot eene breede trap

(1) Ik meende deze opgaven te moeten wedergeven, gelijk ik ze ontving.

die tot de gallerijën voert. In dit gedeelte zijn tevens kamers voor wetenschappelijke werkzaamheden en eenige appartementen voor Gehilfe aangebragt. Twee gallerijën boven elkaâr in de kas geven gelegenheid om de Palmen en andere hooge planten ook van boven te zien, wat in vele gevallen van wezenlijk belang is niet alleen, maar waardoor men ook een veel beter denkbeeld verkrijgt van de krachtige, de grootsche ontwikkeling dezer Vorsten uit het plantenrijk.

Men behoeft zich niet lang in dit ruime gebouw te bevinden om tot de overtuiging te komen dat het, wat den bouw betreft, ongetwijfeld hoogst doelmatig is ingerigt; en gewis mag het dan ook een der grootste sieraden genoemd worden, waarop de Duitsche tuinbouw zich beroemen kan. Het gemetselde gedeelte, hetwelk, hoewel zich daarin de ingang bevindt, toch eigenlijk als de achtergevel moet beschouwd worden, doet aan het gebouw geenerlei nadeel, en scheen mij toe zeer nuttig en doelmatig te zijn, ook omdat het gelegenheid aanbod voor een ruim portaal, met een breede trap van een tiental treden, waarop weder een dubbele deur volgt, die eigenlijk eerst toegang geeft in de kas.

Zulk een gebouw — Uwe Excellentie sta mij toe het hier nog eens te herhalen — is in een botanischen tuin van eenige uitgestrektheid, en bijgevolg ook in den Plantentuin der Leidse Hoogeschool, eene eerste en dringende behoefte. Zonder eene Palmenkas kan een Hortus onmogelijk zijn naam en rang onder de voornaamste van Europa handhaven, en toch.... die van Leiden is een der eerste geweest welke tot stand kwamen niet alleen, maar stond lang aan de spits, en, is hij ook later door sommige in grootere landen overvleugeld, nog altijd heeft hij, hiervan mogt ik ook op mijne reize gedurig de aangename overtuiging erlangen, een zeer goeden naam.

Welk een schat van planten, inzonderheid tot deze prachtige familie behoorende, is hier, uit gebrek aan eene zoodanige kas, niet van tijd tot tijd verloren gegaan! Van hoevele heeft men zich niet moeten ontdoen, alleen omdat ze te groot werden voor onze kassen, die, hoe doelmatig ze overigens meest alle ook zijn, niets beteekenen, als déze majestueuse planten zich in al hare schoonheid gaan ontwikkelen. *Vaak*

moest men den bijl zetten in een gewas, dat nú eerst zou beginnen zijn waar, zijn grootsch karakter te toonen, en alzoo moedwillig vernietigen wat zelfs voor veel, voor zeer veel geld niet terug te krijgen, ja somtijds zelfs als zoodanig eenig te achten was!

De som zou onmogelijk te bepalen, maar zeker ongeloofelijk groot zijn, die men verkrijgen zou, wanneer men de waarden van al deze kostbare voorwerpen kon optellen. Uit een louter materiëel oogpunt dus is dit feit zeer te betreuren, en dan nog zonde moet het genoemd worden, zonde tegen eene zoo belangrijke wetenschap als de kruidkunde, die reeds — men ziet het te vaak voorbij, wijl het niet in 't oog springt — zooveel bijdroeg tot verlichting en beschaving, tot veraangenaming des levens, ja, tot onderhoud van het maatschappelijk en industriëel bestaan; immers de middelen zijn bij hondertallen op te sommen, die zij den handel en der industrie aanwees en die thans aan millioenen werk en voedsel verschaffen; . . . zonde is het tegen het schoonheidsgevoel, 't welk alléén ons ervan moest terughouden, om dátgene meêdoogenloos te vernielen, wat de natuur schoonst en prachtigst voortbrengt, en waaraan men 't allerminst een volk zou willen schuldig achten, om zijn rijkdom elders benijd, dat uit het plantenrijk, middellijk door zijn uitgebreiden handel, die rijkdommen ontleende en nog steeds ontleent, een volk dat zich niet zonder regt dáárop verheft, dat het prijs stelt op wetenschap, verlichting, opvoeding en beschaving.

Onbillijk evenwel zou 't zijn de schuld hiervan te willen werpen op vroegere Regeringen; vermoedelijk toch moet die veel lager gezocht worden, en ligt zij welligt hoofdzakelijk dáárin, dat men er vroeger, mogelijk om goede reden, tegen opzag om in tijds voorstellen te doen om hierin te voorzien, of er niet met genoegzamen klem op aangedrongen heeft.

Maar juist dáárom te meer acht ik het mij thans een duren plicht om bij deze gelegenheid Uwe Excellentie eerbiedig op deze, misschien niet bij haar bekende leemte te wijzen, in afwachting dat, te zijner tijde, door bevoegdere autoriteiten zoo ik hoop dienaangaande meer gemotiveerde voorstellen mogen worden gedaan. Ik vind daartoe nog te gereeder aanleiding in een

voorwerp der zoeven bedoelde mishandeling, waaraan ik tot mijn leedwezen door de omstandigheden gedwongen ben mij thans op nieuw schuldig te maken, 't welk ik elken dag voor oogen heb. Eene groote *Livistona chinensis*, dezelfde soort die in de Palmenkas te Herrenhausen elks bewondering wekt, reeds vóór een vijftal jaren te groot voor onze grootste warmekas, moet nu 's zomers in de open lucht verblijven, om, gedurende den winter, in eene donkere oranjerie geplaatst te worden. Die prachtige tropische plant is er sedert dien tijd natuurlijk niet op vooruitgegaan. Misschien zal zij nog eenige jaren onder deze hoogst stiefmoederlijke behandeling blijven *leven*, maar hoe? Mogelijk zoo als de zoo honderden malen door vreemde deskundigen hier bewonderde *Chamærops excelsa*, de eerste van deze soort in Europa ingevoerde plant, vóór een twaalfstal jaren, met eene te Kew, de schoonste die ergens te vinden was, en die, eveneens ten gevolge van zoodanige behandeling, na een jaar of wat stierf. Eene *Livistona australis*, een imposant exemplaar, thans nog het sieraad van onzen Hortus, wacht onvermijdelijk binnen weinige jaren hetzelfde lot; en nog maar kort is 't geleden dat men eene onbeschrijfelijk schoone plant van *Strelitzia augusta* meédogenloos in stukken houwen moest, wjl de plant de glasruiten anders verbrijzelen zou, gelijk dat jaarlijks ook met onze Bananen het geval is.

Zoo gaat het geregeld voort en zoo ging het reeds jaren achtereen. Moge eene gunstige beschikking der Regering aan dezen abnormalen toestand weldra een einde maken! —

Ik heb tot mijn leedwezer thans, in den Berlijnschen *Botanischer Garten* zijnde, de kas voor tropische waterplanten niet gezien, die mij, bij mijn vroeger bezoek, zooveel voldoening schonk. Het is mij ontgaan er naar te vragen, wat ik zelf te minder begrijpen kan, wjl deze kassen mij juist thans bijzonder belang inboezemden, maar misschien dááaraan lag, dat ik dien dag, vermoedelijk door overspanning gedurende de laatst voorgaande dagen, zeer veel last van congestie had. De Gehilfe, die mij vergezelde, en die blijkbaar zijn latijn verloren had, schijnt vergeten te hebben mij erheen te voeren.

De Inspector BOUCHÉ heeft zich vóór eenige jaren zeer verdienstelijk gemaakt door het aankweken, meestal door mid-

del van kunstmatige bevruchting, van een aantal soorten en verscheidenheden van het geslacht *Nymphaea*, waartoe o. a. ook de bekende Egyptische Lotus behoort, en verschaftte alzoo aan den Hoogleeraar AL. BRAUN het materiaal voor eene uitvoerige diagnostiek der soorten en variëtoiten van dit fraaije geslacht van waterplanten.

Hieruit blijkt tevens hoe onjuist men oordeelt, wanneer men meent dat zulk eene kas uitsluitend voor de *Victoria regia* dienen zou, al neemt die plant daarin ook de grootste ruimte in, en al wordt de kas er gewoonlijk naar genoemd. Het getal der tropische waterplanten, die alleen dáárin met goed gevolg gekweekt kunnen worden, is vrij aanzienlijk, en daarbij zijn er vele die, zoowel voor het onderwijs als voor de completeering eener wetenschappelijke verzameling, onmisbaar te achten zijn.

Ook hieraan bestaat in den Leidschen Hortus reeds sedert lang dringende behoefte. Uwe Excellentie, hiervan blijkbaar overtuigd, heeft dan ook, gelijk ik vernemen mogt, niet geaarzeld, de daartoe benoodigde middelen in de Staatsbegrooting voor 1870 op te nemen, zoodat er alle hoop bestaat dat hierin spoedig zal worden voorzien. Daarmede gaan wij gewis alweder eene groote schrede vooruit; en ieder die 't wèl meent met onze Hoogeschool en met hare inrigtingen, zal Uwe Excellentie voor dien maatregel gewis erkentelijk zijn.

Behalve vele andere plantenfamilieën, is ook die der Agaveën zeer goed in den Berlijnschen Hortus vertegenwoordigd, ja wordt deze welligt alleen door enkele liefhebbers-collectie's of van voorname kweekers, die van de verzameling dezer kostbare planten hunne specialeit maakten, overtroffen. Van sommige Cryptogamische plantengroepen wordt daar mede zeer veel werk gemaakt; inzonderheid van Filices en Lycopodiaceën, benevens van de uit een botanisch oogpunt zeer belangrijke Marsiliaceën en Isoëteën.

Wanneer ik nu het omtrent deze inrigting medegedeelde zamenvat, dan komt het kortelijk hierop neder, dat de Berlijnsche *Botanischer Garten* zonder eenigen twijfel een der belangrijkste van geheel Europa is, en dat, naar mijn bescheiden oordeel, kon men slechts breken met eenige oude en verouderde gewoonten, en wilde men zich wat meer reken-

schap geven van de eischen der aesthetiek en die welke orde en netheid aan elke openbare inrigting stellen, hij al zeer spoedig in meer dan één opzigt zelfs met dien van Kew zou kunnen vergeleken worden.

Van de partikuliere collectiën te Berlijn bezocht ik er slechts ééne, en wel die van den eigenaar der alom bekende locomotievenfabriek te Moabith, de heer BORSIG. Bij ervaring toch wist ik geene betere keuze te kunnen doen, eensdeels wijl ik met den heer GAERDT, Obergärtner aldaar, reeds sinds lang persoonlijk bekend ben, en voornamelijk omdat deze verzameling eene der uitgelezendste van Duitschland, van 't vaste land, ja misschien van geheel Europa is.

Het is inderdaad hoogst opmerkelijk, dat een der eerste vereischten, zal eene plantenverzameling een goeden indruk maken, netheid en zindelijkheid, waarvan in de botanische tuinen van Duitschland, voor zoover ik ze leerde kennen, over het algemeen zoo spaarzaam notitie genomen wordt, daarentegen in die der liefhebbers tot een uiterste wordt gedreven, 't welk den bezoeker, inzonderheid den Nederlander, prat op zijne nationale zindelijkheid, schier wanhopig maakt.

Ik heb voorbedachtelijk, straks van de collectie des heeren SCHILLER, te Hamburg, sprekende, de aantekeningen van verschillenden aard, door mij dáár gemaakt, zoo getrouw mogelijk gevolgd, om niet onbillijk te zijn in mijn oordeel, wanneer ik dat uitsprak na mijn bezoek te Moabith.

Zelfs de strengste criticus, onverschillig of hij is kruid- of tuinbouwkundige, of dat hij alleen een oordeel kan uitspreken over de schoonheid van 't geheel of die der détails, zal hier te vergeefs naar aanleiding zoeken tot het maken van billijke aanmerkingen.

De heer GAERDT, een even beminnelijk als door en door kundig man, bragt mij allereerst in eene zeer lange kas van betrekkelijk geringe hoogte, eigenlijk eene serie van warme kassen vormende, die slechts door glazen tusschenschotten gescheiden zijn. 't Zou ten eenenmale onmogelijk zijn te zeggen hoe prachtig, hoe weelderig alles zich hier voordoet; welk een frisch en

krachtig uiterlijk ál de planten hebben. In rijkdom, tevens in orde en zindelijkheid komt alles met dat bij den heer SCHILLER overeen, maar 't is hier grootscher en op veel breeder schaal ingerigt.

Prachtige Marantaceën trof ik hier aan, in kolossale planten; de zoo zonderling bloeiende *Tacca pinnatifida* (het Tahitiſch Arrow-root) stond hier in bloei, met bloem- en bladsteelen van 1,50 meter hoogte. De hoogst eigenaardige bloeiwijze dezer plant, die ik nog nooit bloeiende zag, heeft veel overeenkomst met die van *Ataccia cristata*, van welke laatste men slechts bij uitzondering op enkele plaatsen ééne werkelijk gezonde plant ontmoet, terwijl ik hier daarvan verscheidene potten zag staan, elk met 6 à 8 forsche planten. *Phalænopsis Schilleriana* stond daar met 4 bladeren, elk lang 0.45 en breed 0.12 meter! *Phalænopsis amabilis*, met 6 bladeren, gemiddeld 0.35 meter lang en 0.10 meter breed! *Phalænopsis grandiflora* genoegzaam even sterk.

Hij, die met deze Orchideën bekend is, zal, deze zeker zeer buitengewone ontwikkeling tot maatſtaf nemende, alligt tot een begrip kunnen komen, hoe het overige moet zijn. Openhartig moet ik dan ook erkennen dat, hoe goed deze soorten mij, ook door eigen behandeling bekend zijn, ik toch een oogenblik aarzelde alvorens ze daarvoor te herkennen. Voorts voert eene collectie *Vanda's* zoowel door hare uitgebreidheid, als door den onberispelijken toestand waarin zich die planten bevinden, de verbazing zoo mogelijk nog hooger op; terwijl eene uiterst keurige verzameling *Selaginella's* aan dat alles eene allerliefste afwisseling geeft.

Ik heb de *Victoria regia*, de Koninklijke waterlelie, in Engeland, in België, in ons land te Amsterdam en ook thans weder herhaaldelijk in Duitschland, in de verschillende stadiën harer ontwikkeling gezien. Nooit echter zag ik deze plant met zóóveel luister hare schoonheid ten toon spreiden als thans in het »Victoriënhaus» van BORSIG. Tien goed ontwikkelde, volmaakt gave bladeren, elk ruim 2 meter in doorsnede, spreidden hunne zuiver ronde, groene vlakke op het water uit. Tegen den tijd waarop de plant aanving te bloeijen, hadden de bladeren, gelijk de heer GAERDT mij mede-

deelde, een middellijn van 7 voet en 6 duim. De eerste bloem opende zich in dit jaar op den 21sten Julij; de vijftiende was thans geheel geopend! —

In eene groote koude kas vindt men een drietal *Araucaria's*. Deze planten staan daar reeds sinds een aantal jaren in den vrijen grond. Aanvankelijk werd er tegen den winter eene houten hulpkas omheen geplaatst, die dan in 't voorjaar weggenomen werd; later heeft men die echter door een blijvend ijzeren gebouw van aanzienlijke hoogte doen vervangen.

En de Palmenkas. — Deze is op verre na zoo groot niet als die in den *Botanischer Garten*, verliest het zelfs in dit opzigt tegen die van den *Berggarten* te Herrenhausen; maar ze is toch ook ruim gebouwd en inwendig uiterst smaakvol ingerigt. Onderscheidene Palmen trokken hier alweder mijne opmerkzaamheid, zooal niet door hunne zeldzame hoogte, dan toch door hun forschen groei en gezond uiterlijk. Zoo bijv. *Sabal umbraculifera*, *Arenga saccharifera*. *Seasforthia elegans*, *Wallichia argentea*, *Trithrinax aculeata*, enz.; maar wat aan alles de kroon opzette, was, nevens een zeer schoon exemplaar van *Cibotium princeps*, eene zeer groote plant van de nog altijd zeldzame *Phœnicophorium sechellarum*; dezelfde plant, die reeds sedert jaren het sieraad is van den *Borsigschen Garten*, en die, ter eere van dezen, vooral uit een industriëel oogpunt, maar ook om wat hij ter bevordering van den tuinbouw deed, verdienstelijken man, aanvankelijk door Prof. KOCH *Astrocaryum Borsigianum* werd genoemd; tot later HERM. WENDELAND, in 't bezit van zaden gekomen, en dus betere gegevens hebbende om de plant te beschrijven, haar van het oudere geslacht *Astrocaryum* afscheidde, en als type beschouwde en ook beschreef van een nieuw genus, waaraan hij den langen en ook etymologisch zeer vreemd klinkenden naam *Phœnicophorium* gaf. — Dit echter slechts in het voorbijgaan; de plant is trouwens zóó schoon en ze heeft zulk een edel voorkomen dat ze wel eene korte, eenigzins van den gewonen vorm afwijkende opmerking waard is.

Doorwandelt men den tuin, die wel is waar niet buitengewoon groot, maar toch uitgestrekt en fraai genoeg is, om er, zelfs zooals ik, onder 't genot van regen en wind, veel vol-

doening van te hebben, dan duurt het niet lang of men komt in de nabijheid van een niet zeer breed, zich kronkelende vijver, waar een vreemd verschijnsel zelfs den geheel onkundigen treft, en 't welk, zoo ik mij niet bedrieg, dáár eenig in zijne soort is, hoewel het zeer ligt kan nagevolgd worden, overal waar plaatselijke toestanden dezelfde zijn.

Ik sprak straks van de door den Berlijnschen Inspector BOUCHÉ gewonnen en aangekweekte *Nymphaea's* van Egyptischen en Indischen oorsprong, en bij ons te lande door de sierlijke witte en geele Nymphen vertegenwoordigd. Deze zeer fraaije soorten en verscheidenheden kunnen alleen in eene warme kas met goed gevolg gekweekt worden; maar — wat men zien moet om het te kunnen gelooven, en inzonderheid om zich een denkbeeld te kunnen vormen van het verrassend effect, daardoor te weeg gebracht — onderscheidene dezer soorten, met witte, roode en blaauwe bloemen, in verschillende nuancen, komen in dezen vijver in de *open lucht* voort, met en benevens een groot aantal planten van de Indische Lotus (*Nelumbium speciosum*), die met honderden groote, schotelvormige groene bladeren en met niet veel minder half en heel ontloken bloemen, zich circa een meter boven het water verheffen, op welks oppervlakte de Nymphen met hare donkergroene bladeren en hare bloemen van verschillende kleuren drijven. Zeker een zeldzaam en onder gewone omstandigheden — de Lotusbloemen hadden thans in de laatste dagen door wind en regen geloden — als betooverend schouwspel. Het raadsel wordt echter spoedig opgelost, wanneer men ziet dat er, in den vorm eener kabbelende beek, onophoudelijk laauw water uit de nabijgelegene fabriek in den vijver stroomt.

Dit water, ofschoon op het gevoel nauwelijks warm, heeft echter, door den aanhoudenden toevoer er van, nog zulk een verwarmende uitwerking ook op de lucht onmiddellijk boven den vijver, dat, ook wanneer het reeds vriezend weder is, zelfs de zeer teedere Nymphenbloemen nog gedurende verscheidene dagen ongedeerd blijven.

De kassen, zoowel als de tuin, zijn op bepaalde dagen der week voor het publiek geopend. Mogten deze bladzijde welligt ook gelezen worden door dezen of genen die vreemdeling is

in het plantenrijk en te gelegener tijd in Berlijn vertoeft, zoo zij hem bescheidenlijk een bezoek aan deze keurige inrigting ten zeerste aangeraden.

Te Dresden, de stad waar steeds zoo mildelijk aan de kunst geofferd werd, dat hare kunstschaten wereldberoemd geworden zijn, hoopte ik ook eenen Hortus — al is dit eene wetenschappelijke en geene kunst-instelling — te vinden, althans eenigermate beantwoordende aan den roem dier stad. Niet weinig echter werd ik in mijne verwachting teleurgesteld, toen ik, het fraaije Brühlsche terras langs gewandeld hebbende, aan het einde daarvan, ter regterzijde, den ingang van den *Botanischer Garten* vond.

Deze Universiteitstuin vormt een langwerpige vierkant en wordt door een publieken weg, die er dwars doorloopt, in tweeën gedeeld. Hij bestaat genoegzaam geheel uit vierkante akkers, die weder in kleinere bedden gesplitst zijn, en waarop de overblijvende en éénjarige koudegrondsplanten, naar de systematische rangschikking van REICHENBACH, zijn verdeeld, hoewel dit systeem hier niet streng gevolgd wordt. Men ziet er letterlijk geen enkelen fraaijen boom, of beter — en zeker zonderling genoeg — er bevinden zich genoegzaam geen boomen in dezen tuin! De kassen zien er, met uitzondering van ééne enkele, zoowel uit- als inwendig alles behalve voordeelig uit. Die eene was eene warme kas, welke vele goede en goed verzorgde planten bevatte.

Ook hier kweekt men de *Victoria regia*, die zich vrij goed had ontwikkeld, in eene alles behalve sierlijke, ronde kas, met een veel te klein bassin, waaromheen een pad of paadje, zóó smal, dat een heer er maar juist door kon gaan. Hoe dus in dit geval de Dresdener dames 't hier maken is mij een raadsel. De *Victoria* zag er met dat al vrij goed uit en had zeven, hoewel niet zeer groote bladeren; de tiende bloem stond in knop.

Niettegenstaande het publiek, als het daartoe lust mozt gevoelen, vrij in den Hortus mag rondwandelen, staat het maar niet iedereen vrij een blik te werpen in het boudoir dezer

edele spruit van Flora. Blijkens een hier en daar aangeplakt, met groote letters gedrukt, biljet, wordt de Koninklijke plant daár tegen den toegangsprijs van 1 Ngr. (6 cents) aan de nieuwsgierigen vertoond!

Ik bragt er eenigen tijd door met den Inspector, de heer G. POSCHARSKY, dien ik, gelijk ook die van de Horti te Leipzig, Halle en Göttingen, welke ik de volgende dagen bezocht, voor het eerst leerde kennen; de Directeur, Prof. H. G. L. REICHENBACH, was er op dat oogenblik niet; inderdaad boven mijne verwachting trof ik hier, onder de reeds vóór vele jaren gekweekte, zoogenoemde oudere planten, nog al wat aan dat mijne opmerkzaamheid wekte, zoodat ik werkelijk, toen ik vertrok, de voldoening had van er, hoe weinig bevredigend ook de algemeene indruk mogt zijn, eenige, vooral in 't belang van ónzen Hortus, zeer nuttige uren te hebben doorgebracht.

Een heel andere is de *Botanischer Garten* te Leipzig, onder de directie van Prof. SCHENK, en de practische leiding van den heer TH. BERNHARDI als Inspector, een man van zestigjarige leeftijd, maar nog vol van ijver en lust, en blakend van liefde voor zijne planten.

Deze Hortus is vrij uitgestrekt. Onmiddelijk bij den ingang ontmoet men een grooten — ook naar BERNHARDI'S meening — veel te grooten vijver, daar hij den geheelen tuin als 't ware beheerscht. Het breede hoofdpad regtuit volgende, heeft men dien vijver aan de linker-, en de kassen, die alle op ééne lijn geplaatst zijn, aan de rechterhand.

Deze, hoewel niet in den laatsten tijd gebouwd, zien er, vooral inwendig, over 't algemeen zeer goed uit, terwijl de planten meest alle van goede zorgen getuigen.

Het is inzonderheid de zeer uitgebreide familie der Varen die hier talrijke vertegenwoordigers heeft; bovendien heeft déze verzameling in dien tuin vooral hierom bijzondere waarde, wijl ze aan twee der voornaamste specialisten in die plantenfamilie, de Hoogleraren KUNZE en METTENIUS, achtereenvolgens,

vóór den Hofrath SCHENK, met de directie van den Hortus belast, het materiaal voor hunne beschrijvende werken daarover verschaft, zoodat dan ook de daar gekweekte soorten, wat de nomenclatuur aangaat, meerendeels als authentiek to beschouwen zijn.

Hier trof ik voor het eerst eene eenigzins uitgebreide collectie „Alpenplanten“ (1) aan, die in de botanische tuinen, vooral om de somtijds eigenaardige bezwaren aan de kultuur ervan verbonden, meer als zeldzaam- dan als kostbaarheden gewaardeerd worden. Die te vinden, des noods slechts door aanschouwing te weten te komen wáár men in 't bezit is van eene goede collectie dezer planten, was een voornaam doel van mijnen togt door dit gedeelte van Duitschland.

De overblijvende en éénjarige vollegrondsplanten zijn streng naar het systeem van ENDLICHER gerangschikt, en staan ook hier op langwerpig vierkante bedden; eene wijze van verdeelen, waar ik reeds vroeger weinig sympathie voor had, en die ik thans hoe langer zoo ondoelmatiger vond. Deze opmerking, die ik nergens verzweg, werd over 't algemeen beaamd, maar even algemeen zag men op tegen de kosten en moeite om het te veranderen, wijl hiermede onvermijdelijk eene geheele wijziging van den aanleg zou moeten gepaard gaan.

De tuin zag er overal goed onderhouden en tevens zindelijk uit. De hoofdpaden zijn twee, de bijpaden echter slechts één meter breed; ze zijn alle regt, met grind bedekt, en met zogenoemde palmranden (*Buxus*) afgezet, waardoor het geheel een ouderwetsch voorkomen verkrijgt, zonder dat men er evenwel een bepaalden stijl in herkennen kan. In het achterste gedeelte van den tuin treft men een monument aan, een afgebroken zuil voorstellende, waarop in een schild de bas-relief-beeltenis in marmor van den Hofrath C. F. TRIER, gebeiteld is, die zijn uitgestrekte tuin aan de Universiteit vermaakte, op-

(1) Onder Alpenplanten verstaat men in 't algemeen die laag groeiende gewassen, welke op de hooge gebirgen, onverschillig welke, tusschen de uiterste grens der „boomvegetatie“ en die van den blijvenden sneeuw aangetroffen worden, en in vele opzigten overeenkomen met die welke men onder dezelfde conditiën in het hooge Noorden aantreft, welke laatste daarom mede in deze rubriek opgenomen worden.

dat de Hortus daarmede zou vergroot worden; ten gevolge van welke dotatie deze dan ook zijn tegenwoordigen omvang verkreeg.

De Leipziger *Botanischer Garten* heeft met dien van Berlijn dit gemeen, dat ook hij zeer rijk is aan planten, hoewel dan ook niet zóó rijk als deze. In alles wordt hier echter veel meer orde aangetroffen en dat wel, niettegenstaande het personeel er, zelfs in verhouding tot de uitgestrektheid, veel minder talrijk is. Het overzigt is er, vooral voor vreemdelingen, dientengevolge veel gemakkelijker, en het geheel geeft natuurlijk oneindig meer voldoening.

Na dien van Leipzig, lag de *Botanischer Garten* te Halle aan de beurt. Deze wordt bestuurd door Prof. A. DE BARY als Directeur, en den heer M. PAUL als Inspector.

Onmiddellijk na het hek binnengetreden te zijn, bevindt men zich in een uitgestrekte allée, uit zeer verschillende boomsoorten bestaande, die, in 1819 geplant, thans alle vrij sterk ontwikkeld zijn. De tuin, hoewel niet tot de grootste behoorende, heeft toch een vrij aanzienlijken omvang, terwijl men zich hier hoofdzakelijk schijnt toe te leggen op de kweeking van overblijvende en éénjarige vollegrondplanten, die er dan ook in zeer grooten getale aangetroffen worden, terwijl voor elke soort eene ruimte van een vierk. meter afgezonderd is. Gewis een zeer goede maatregel, waarvan het natuurlijke gevolg is, dat men krachtiger planten verkrijgt, dan zulks gewoonlijk het geval is, en die dus ook ruimer middelen voor het demonstratief onderwijs leveren, maar een maatregel tevens die ongemeen veel ruimte vereischt.

Ook hier staan ze op langwerpige vierkante bedden en zijn naar ENDLICHER'S systeem gerangschikt.

Warmekasplanten vindt men hier niet veel, maar daarentegen eene aanzienlijke verzameling koudekasplanten, en daaronder inzonderheid eene collectie Kaapsche *Mesembryanthemum's*, die in alle opzichten, zoowel wat tal van soorten, als uitnemende verpleging der planten betreft, bewonderenswaardig is.

Wat ik reeds vóór mijn vertrek vermoed had, werdgaande-

weg volkomen bewaarheid; namelijk dat er zich in vele Duitse Horti planten zouden bevinden, die bij ons en ook elders óf tot hertoe in de tuinen onbekend waren, of daaruit reeds vóór jaren verdwenen en eindelijk zelfs vergeten zijn. Het laatste is in vele opzichten met de zoo evengenoemde planten het geval, waarvan weleer ook bij ons groote collectiën alles behalve tot de zeldzaamheden behoorden. Tegenwoordig schijnt de tuin te Halle wel de eenige te zijn die zich nog op 't bezit eener zoodanige, zeer volledige verzameling beroemen mag.

Zonder aarzelen werd mij de toezegging gedaan van ze mij, als de tijd daartoe gunstig is, alle of genoegzaam alle toe te zenden; zoodat ook onze Hortus, door de welwillende tuschenkomst van den heer PAUL, binnen een niet zeer lang tijdsverloop, hoogstwaarschijnlijk weder in het bezit zal komen van een aantal dezer, in menig opzicht merkwaardige en veelal zoo karakteristiek gevormde planten.

De verzameling Alpenplanten, ook hier tot één geheel zamengebragt, en uitmuntend verzorgd, is vermoedelijk wel eene der compleetste van geheel Duitschland.

Die planten, welke gedurende den winter in de koude kassen verblijven, zijn grootendeels, in een daartoe speciaal ingerigt gedeelte van den tuin naar de natuurlijke familiën, waartoe zij behooren, bijeengeplaatst. Ik heb nooit een besten dunk van deze wijze van plaatsen gehad, en kan er mij, uit een schoonheidsoogpunt beschouwd, ook nog niet geheel mede vereenigen. Toch geloof ik dat in dit geval het nuttigere boven het sierlijkere de voorkeur verdient, en stem ik, vooral na 't gene ik hier zag, gaarne toe dat dit arrangement, vooral voor de praktische studie der systematiek, veel nut heeft.

Ook van den *Botanischer Garten* te Halle moet ik onbewimpeld zeggen dat hij over 't algemeen geen zeer aangename indruk maakt; hij, die niet met eenige plantenkennis is toegerust, zal er dan ook weinig bevrediging vinden voor zijnen smaak, hoe veel belangrijks die tuin overigens ook bevat.

Zeer bevreedde het mij inderdaad dit verschijnsel algemeen in de botanische tuinen in Duitschland op te merken. Bedenk men toch hoever juist de Duitschers het gebragt hebben, in wat zij zoo teregt » *Landschaftsgärtneri* » noemen, en hoezeer

hunne aanlagen van een fijnen smaak en een zuiver aesthetischen zin getuigen, dan kan het niet anders dan billijke verwondering baren, dat deze schoone kunst in die inrigtingen ten eenemale geïgnoreerd wordt.

't Is als vreesde men de wetenschap te ontheiligen, misschien wel haar den doodsteek te geven, door zelfs maar een duimbreed af te wijken van den ouden, traditionelen gang!

De tuin van Halle ligt zeer hoog, en daarbij op een steenigen ondergrond, die op de meeste plaatsen slechts met eene dunne aardlaag bedekt is. Het gevolg hiervan is dan ook dat men er 's zomers zeer veel met droogte te kampen heeft, en alleen door aanhoudende besproeijingen een eenigzins geregelden groei kan bevorderen, en somtijds — hoewel op verre na niet altijd — een veel te vroegtijdig verwelken kan voorkomen.

Dit is gewis eene bijzondere omstandigheid, die bij de beoordeeling van den toestand, waarin zulk eene inrigting zich op sommige tijden van het jaar bevindt, niet uit het oog mag worden verloren.

Het lag in mijne bedoeling om, gedurende een kortstondig oponthoud te Erfurt, althans eenigermate bekend te worden met de zaadkwekerijën, die aldaar, waar in den zaadhandel — inzonderheid van bloemzaden — welke er een zeer uitgebreide tak van industrie vormt, jaarlijks duizenden worden omgezet, natuurlijk van aanzienlijke beteekenis moeten zijn.

Ofschoon het Zondag was, ben ik daarin toch geheel naar wensch geslaagd. Ik zal mij hier echter slechts tot het aanstippen van enkele bijzonderheden moeten bepalen, daar alleen over Erfurt's kwekerijën, zelfs al zag men er, gelijk ik, slechts een paar, een zeer uitgebreid verslag zou moeten gegeven worden, wilde men in détails treden, die dan meest alle op praktische aangelegenheden betrekking zouden hebben.

Ik begaf mij het eerst naar het etablissement van de firma C. PLATZ & SOHN, een der oudste handelshuizen in Erfurt, en, al had ik niet het geluk den chef ervan tehuis te vinden,

zoo belette dit niet dat ik, begeleid door een der Gehülfe, een zeer knap jongmensch, alles in oogenschouw nemen kon, voor zooverre het zich niet op afgelegene terreinen buiten de stad bevond.

Zulk eene kweekerij is heel wat anders dan elke andere bloemisterij. Hier toch is zaadwinning de hoofdzaak, alleen dáartoe kweekt men met groote zorg een verbazend aantal planten van dezelfde soort aan, en niet om ze te verkoopen, waarom het juist overal elders te doen is. Wat dus voor andere kweekers *doel* is, is voor die van Erfurt slechts *middel*.

Alleen wanneer men dít bedenkt, kan men een billijk oordeel vellen over hunne inrigtingen, waar alles, wat niet regelrecht naar het beoogde doel voert, onvoorwaardelijk verworpen wordt; ze behoeven uitgebreide terreinen, en 't ligt dus in den aard der zaak dat versnippering daarvan daar veel minder dan ergens gepast is. Men staat dan ook verbaasd over den omvang dier kweekerijën, en over de velerlei middelen die er worden aangewend om zaden te verkrijgen van gewassen, die onder gewone omstandigheden gewoonlijk geen zaden voort- of tot rijpheid brengen. Duizenden en nog eens duizenden zomer-violieren (*Cheiranthus*[*Matthiola*]*annuus*) — de voorname specialiteit der Erfurtsche kweekers — staan hier, in potten gekweekt op amphitheatervormige, van boven overdekte stellingen, en leverden op dit oogenblik juist geen zeer fraai gezigt op; des te fraaijer echter voor den eigenaar, die in die millioenen lange en smalle vruchten, de voorteekenen ziet van een ruimen zaadoogst. Al onze geliefde zomergewassen treft men hier in verbazend aantal aan, deze op het vrije veld, andere in de open lucht in bakken, waarin ze in 't voorjaar onder glas gezaaid en opgekweekt waren. Al die soorten, welke niet zeer teér zijn, komen op 't vrije land voor, gelijk de groenten bij ons. De uitnemend gunstige ligging van Erfurt is dan ook oorzaak dat hier zeer geregeld gelukt, wat elders maar zelden slaagt.

Ook de kweekerij van groenten, in talloze soorten, mede om de zaden, zoo mede van aardappelen, om de soorten op de Catalogi aan te kunnen bieden, wordt hier met zorg en op zeer groote schaal gedreven. Van potgewassen zag ik

in dezen tuin niet zeer veel; deze worden als bijzaak beschouwd.

In dit laatste opzigt levert de kweekery van de veel jongere firma HAAGE en SCHMIDT met deze een groot verschil op. Ik trof den heer HAAGE tehuis, met wien ik dan ook een paar zeer aangename en leerzame uren in zijn uitgebreid etablissement doorbragt. De zaadkultuur gaat hier op dezelfde wijze en denzelfden voet als bij de strakgenoemde firma, en dit zal ongetwijfeld — behoudens kleine wijzigingen, al naar ze van sommige zaken »specialkultur» maken — wel op hetzelfde neêrkomen. Met de planten over 't algemeen echter is het hier heel anders gesteld, zooals ik trouwens, te oordeelen naar de zeer uitgebreide, keurig uitgevoerde en geillustreerde Catalogi van die firma, reden had te verwachten.

Alles is hier op breede schaal ingerigt, alles ziet er degelijk en daarbij goed onderhouden uit, terwijl ook warme- zoowel als koudekasplanten een voornaam bestanddeel dezer Handelsgärtnerij uitmaken.

Zoo vond ik hier o. a. eene menigte jonge Palmen, van verschillende soorten, waarvan men vaak niet zonder aanzienlijke opoffering de zaden uit het land van oorsprong ontbiedt, om die in den handel te brengen en een gedeelte ervan zelf uit te zaaijen; dit heeft vooral betrekking op die soorten, welke voor kamerornementplanten geschikt zijn, en die dan ook voor dat doel zoowel in Duitschland verkocht, als inzonderheid in massa naar Frankrijk verzonden worden. Hetzelfde is het geval met onderscheidene soorten uit het hoogst bevallige en soortenrijke geslacht *Dracæna*, die hier op groote schaal geteeld worden. Ook zeer vele en daaronder zeer goede Conifèren, en tevens nog al wat Cycadeën treft men hier aan, onder welke laatste een aantal kortelings uit Afrika ingevoerde stammen, die echter nog bladerloos waren.

Wanneer men zich in den tuin bevindt, zou men de uitgebreide serie kassen werkelijk daar niet vermoeden, wijl deze alle, van buiten gezien, het voorkomen van lage bakken hebben. Is men echter eene trap van een tiental treden afgedaald, dan bevindt men zich in een ruimen, gemetselden tunnel, die toegang geeft tot een aantal zeer goed ingerigte

kassen, meest alle aan ééne zijde van dien tunnel gelegen, terwijl het plan bestaat om dien bouw ook aan de andere zijde uit te breiden; aan welk plan dan ook reeds door ééne kas een begin van uitvoering gegeven is. De hooge, en bijgevolg drooge ligging, maakt eene zoodanige, gewis zeer doelmatige inrigting, die vooral gedurende den winter en bij strenge koude, groote voordeelen oplevert, hier mogelijk.

Uit het groot aantal jonge, tegen slechts zeer weinige oude planten, bleek overtuigend dat de eerste hier grif van de hand gaan, en dat dus ook de handel in planten, met en benevens die in zaden, in sommige etablissementen althans, van veel meer beteekenis is dan ik vermoed had; ja, welligt eerlang, door de zeer uitgebreide relatiën der Erfurtsche zaadhandelaars, wanneer deze er zich ernstig op willen gaan toeleggen, zooals mij hier werkelijk bleek het geval te zijn, groote uitbreiding erlangen kan.

De laatste op deze reis door mij bezochte *Botanischer Garten* is die van Göttingen, bestuurd door Prof. J. TH. BARTLING als Directeur, en den heer C. GIESELER als Inspector, bijgestaan door zijn zoon, de heer H. GIESELER, die den titel van Obergehülfe heeft.

Van de verschillende hierboven genoemde plantentuinen maakte deze, nevens die van Leipzig, op mij den meest bevredigenden indruk, terwijl, wat de kassen en de inrigting daarvan betreft, de Göttingsche Hortus het verre van den Leipziger tuin wint, ja zelfs — natuurlijk het kolossale »Palmenhaus» uitgezonderd — m. i. zeer goed met dien van Berlijn kan vergeleken worden.

Dit neemt evenwel niet weg dat ook deze tuin op verre na niet is wat hij wezen kon, wat zeker alweder grootendeels te wijten is aan den aanleg, die ook hier, behoudens eene kleine uitzondering, in vierkante bedden bestaat. Wel wordt de zindelijkheid hier wat meer in acht genomen dan op de meeste andere plaatsen, maar het geheel doet zich toch niet voor als ware het door schoonheidszin gestempeld.

De uitgestrekte tuin wordt door een hoogen stadswal in tweeën gedeeld, welke gedeelten door middel van een tunnel met elkander verbonden zijn. De aanleg van het voorste gedeelte is tamelijk bevredigend; het achterste gedeelte daarentegen, genoegzaam uitsluitend voor éénjarige en overblijvende vollegrondsplanten bestemd, ziet er alles behalve sierlijk uit. Dit gedeelte van den tuin is door een in 1865 nieuw opgetrokken prachtig Akademisch gebouw, ingerigt voor het geven van college's, begrensd.

Het achtergedeelte van dit terrein is op Engelsche wijze aangelegd, en loopt in eene soort van oeconomischen proeftuin uit, die veel werk vereischt en bitter weinig resultaten oplevert.

De kassen, elf in getal, alle, nu zes of acht jaren geleden, naar een zeer goed plan, gebouwd, zien er uit- en inwendig uitmuntend uit. Op ééne lijn treft men hier aan:

- 3 groote warme kassen.
- 3 » koude »
- 1 kweekkas, met twee afdeelingen.
- 1 kleine warme kas.
- 3 » koude kassen.

Het middengedeelte dezer serie is eene groote Palmenkas, waarin ik cenige groote Palmen aantrof, die echter nog geen aanzienlijke hoogten bereikt hadden. Een Dadelpalm (*Phoenix dactylifera*), een *Livistona chinensis*, *Livistona australis*, en cenige andere trokken er ovenwel mijne bijzondere opmerkzaamheid.

De warme kassen inzonderheid maken door eene allezins doelmatige rangschikking der planten, en door zindelijkheid tevens, een aangenamen indruk niet alleen, maar bevatten ook vele zeldzame, en over 't geheel genomen goed gekweekte planten.

Moeijelijk zou 't zijn te zeggen welke rubriek van gewassen, hier, gelijk meest overal elders het geval is, de heerschende zou moeten genoemd worden, immers zoo men er blijkbaar

voor bepaalde planten eene zekere predilectie toont, dan is 't misschien voor zoogenaamde "oude", d. z. meest overal elders met den tijd verdwenen of luttel gewaardeerde species.

Waar men zich ten taak stelt om die gewassen, welke meest overal langzamerhand door andere verdrongen werden, te verzamelen en alzoo te bewaren, kan men — al mag men zich dan ook niet in de algemeene sympathie verheugen — toch zeker zijn een hoogst nuttig werk te verrigten, en der wetenschap in menig opzigt eene uitnemende dienst te bewijzen.

Ook hier vond ik eene tamelijk uitgebreide verzameling van soorten uit de geslachten *Mesembryanthemum* en *Sempervivum*, inzonderheid de eerste meest alle van den Hortus te Halle afkomstig. De Alpenplanten zijn ook hier vrij goed vertegenwoordigd.

Ofschoon er hier en daar wel wat in dezen tuin was wat ik er gaarne, vooral met het oog op het vrij ruime personeel, waarover men te beschikken heeft ⁽¹⁾, anders zou gezien hebben, maakte deze Hortus toch over 't geheel een alles behalve onbevredigenden indruk.

Van Göttingen keerde ik terug naar Hannover, ten einde zonder verder oponthoud, vandaar de terugreis naar Nederland te aanvaarden.

Het zij mij thans vergund aan dit overzicht nog eenige algemeene opmerkingen toe te voegen.

Ik gewaagde niet of slechts zeer ter loops van de wijze waarop ik door de Directeuren of Inspectoren der verschillende door mij bezochte botanische, of door de eigenaren van partikuliere tuinen ontvangen werd. Ik zou toch daaromtrent in gedurige herhalingen hebben moeten vervallen, slechts variaties hebben kunnen leveren van één thema, luidende: die ontvangst was hartelijk, veelal zelfs zóó vriendschappelijk, zóó vleijend tevens voor onzen Hortus en voor mij persoonlijk, dat alleen

(1) Behalve de Director en de Inspector, zijn hier werkzaam:

gedurende den zomer: een Obergehülfe, 4 Gehülfe en 14 à 16 Arbeiter.

" " winter: een Obergehülfe, 3 Gehülfe en 6 à 8 Arbeiter.

reeds de bescheidenheid de mededeeling ervan zou verbieden. Alleen te Berlijn mogt ik noch Directeur noch Inspector aantreffen.

Die toegenegenheid echter, waarvan ik op mijne reis zoo menig blijk ontving, mogt mij niet beletten om aan Uwe Excellentie mijne opmerkingen, waar die minder gunstig moesten zijn ten aanzien van den toestand dier inrigtingen, onbewimpeld mede te deelen.

De verschillende Inspectoren deden zich meest allen kennen als zeer kundige mannen, zoowel toegerust met botanische kennis als met praktische ervaring. Van hun omgang, hoe kortstondig in enkele gevallen ook, trok ik toch ruimschoots partij, zoowel voor mij zelve als voor onzen Hortus, en van menig met hen doorgebracht uur nam ik zeer aangename herinneringen mede.

Het mag opmerkelijk schijnen, hoewel het uit den aard der zaak toch geen verwondering wekken kan, dat de meeste inrigtingen van dien aard zich kenmerken door ééne of meer plantenfamiën, die er met kennelijke voorliefde verzameld en gekweekt worden, waaraan dus, misschien onwillekeurig, veel meer zorg gewijd wordt dan elders, maar die dáár dan ook, dank zij eene zoodanige predilectie, veel completer en beter gekweekt voorkomen, dan men ze op andere plaatsen ziet.

Hiermede bekend te zijn meen ik hoogst nuttig te mogen rekenen, niet alleen, maar zelfs bepaald noodzakelijk, daar het alleen dán eerst goed mogelijk wordt om van tijd tot tijd sommige leem'en te kunnen aanvullen, leemten, niet alleen in systematischen zin, maar welke wegneming niet zelden hoogst wenschelijk is, ook voor het botanisch onderwijs.

Had ik aanvankelijk nog al eenige verwachting dat deze reis eene excursie zou zijn ten bate van den Leidschen Akademietuin, het is mij thans zeer aangenaam Uwe Excellentie te mogen mededeelen dat de uitkomst die verwachting in alle opzigten overtroffen heeft, al blijft het ook waar dat de Duitse Horti, die ik thans leerde kennen, mij in sommige opzigten niet zijn meêgevallen.

Eene zoodanige reis moet m. i. eene tweeledige strokking hebben; ze moet namelijk direct en indirect nuttig zijn. In hoe verre ze nu werkelijk aan dezen laatsten eisch beantwoordt heeft,

is zeker minder gemakkelijk, en wel allerminst door tastbare middelen te bewijzen; toch zal dit wel 't belangrijkste moeten wezen, terwijl het zich in zoovele en tevens veruitleende vertakkingen uitstrekt, dat eene omschrijving ervan letterlijk onmogelijk is.

Hoofdzaak hierbij is: alles wat men ziet, zoowel in de vrije natuur, als in openbare of partikuliere inrigtingen, in tuinen of kassen, onverschillig of het uitstekend of in een of meerdere opzichten afkeurenswaardig is; — alles wat men hoort of, op verschillende wijzen, weet uit te vorschen, te toetsen aan wat men zélf heeft, wat men zélf doet, of wat men zou kunnen doen, 't zij met de ten dienste staande, 't zij met nieuwe hulpmiddelen.

En werkelijk zag en hoorde ik veel, wat, nu of later, met goed gevolg ook bij ons is toe te passen, of wat mij tot de erkenning bragt van leemten of gebreken, waarvan spoedige verandering en verbetering wenschelijk is.

Zoo bijv. merkte ik, in alle door mij bezochte botanische tuinen, hoe slordig somwijlen ook onderhouden, eene hoogst loffelijke zorg op voor de etiquetteering, zoowel wat de boomen, heesters en de in de tuinen als wat de in de kassen gekweekte planten betreft. Opregt moet ik dan ook erkennen, dat, wanneer een Duitsch Garten-inspector onzen tuin bezoekt, hij, wat deze aangelegenheid betreft, wel niet bepaald zal kunnen zeggen dat dit hier verwaarloosd wordt, maar toch, vooral met betrekking tot boomen en heesters, een indruk zal meenemen, ongeveer gelijkstaande aan die, welke ik dáár van zindelijkheid en orde ontving.

Het zien, en vooral het herhaaldelijk en op verschillende plaatsen zien van iets wat men erkennen moet dat beter is, wekt naijver, en zoo zie ik dan ook thans reeds naar de middelen om, ten einde hierin eerlang ook bij ons op even goede en doelmatige wijze te voorzien. —

Zoo ook vond ik in sommige Horti die planten, welke in potten gekweekt en gedurende den winter in koude kassen bewaard worden (voornamelijk van Zuid-Afrikaanschen, Australischen, Zuid-Europeschen oorsprong, enz.) thans, nu ze buiten stonden, naar hare onderlinge verwantschap, m. a. w. naar de natuurlijke familiën gerangschikt.

In beginsel had ik hier steeds veel tegen in te brengen, overtuigd als ik mij hield dat men op deze wijze, aan de goede orde van 't geheel meer verliezen, dan wetenschappelijk er bij winnen zou. Ik moet thans echter, naar aanleiding van wat ik in één Hortus — die van HALLE — zag, erkennen, dat die vrees grootendeels illusoir geweest is, en eene meer systematische plaatsing, gedurende den zomer, ook van deze planten, niet alleen als zeer instructief te beschouwen, maar bovendien met eene ordelijke verdeeling, in dagelijkschen zin, zeer goed overeen te brengen zal zijn; reden waarom ik, geheel in overeenstemming met den Directeur, voornemens ben om daarvan in 't aanstaande voorjaar ook in den Leidschen Hortus eene proef te nemen. —

Dat de Alpenflora in de meeste gevallen zeer karakteristiek is weet ieder, die, gelukkiger dan ik, inzonderheid de Zwitsersche bergen en hunne vegetatie door eigen aanschouwing mogt leeren kennen; en ieder die in onze Horti niet geheel vreemd is, weet tevens hoe gebrekkig die planten daar vertegenwoordigd zijn.

Het kon dan ook niet anders dan zeer mijne belangstelling wekken, tot de ervaring te komen, dat men die planten, meest alle van dwergachtigen habitus — en deze bedoel ik inzonderheid —, niet in den open grond, maar in potten kweekt, wanneer ze des te gemakkelijker tot ééne geographisch zeer belangrijke groep bijeen te voegen zijn, wat ook vooral dáárom doelmatig is, wijl ze alle eenerlei behandeling vereischen.

Dat dit mij aansporen moest om te trachten zoo spoedig mogelijk ook bij ons hierin te voorzien, ligt voor de hand, en ik heb te meer hoop daarin te zullen slagen, nu ik met eenige goede collectiën bekend geworden ben, en bovendien persoonlijk de welwillendste toezeggingen daaromtrent verkreeg. Vóór eenige dagen mogt ik er reeds eenige ontvangen, die hier sinds jaren ontbraken. —

Dit zijn slechts een paar voorbeelden van indirect nut, hetwelk uit mijne jongste reize voor den Leidschen Hortus voortspruiten kan en, zoo ik hoop, ook zal, en waaraan gewis nog een aantal andere zouden toe te voegen zijn. Het directe voordeel is natuurlijk alleen te vinden in het grooter of kleiner

aantal planten, welke ik, 't zij door ruil, 't zij ook zonder dat, verkreeg.

Dat getal is werkelijk niet gering, maar 't zou het tienvoudige hebben kunnen zijn, ware het niet dat ik mij vast voorgenomen had, alleen op dátgene in dit opzigt te letten, wat minder gemakkelijk of in 't geheel niet in onze nabijheid te verkrijgen is. Ik zocht niet naar veel; ik zocht evenmin naar kostbare planten, maar inzonderheid naar die, welke hier sedert korteren of langeren tijd gestorven waren, en die ik tot hiertoe te vergeefs getracht had terug te bekomen; ik zocht ook naar gewassen, die ik nog niet kende, maar die mij zouden blijken, 't zij ter aanvulling onzer verzameling, 't zij als hulpmiddelen bij het botanisch onderwijs, ook hier wenschelijk te zijn; en, had ik nu ook slechts een tiental van de zoodanige kunnen magtig worden, dan zou, zelfs al hadden die tien planten niet meer dan tien gulden handelswaarde, ook in dit opzigt mijne reis, in mijne schatting, aan haar doel hebben beantwoord.

Maar veel ruimer was die oogst, en overal werden mij, met de meeste bereidwilligheid en meestal zonder eenige conditie, doubletten voor onzen tuin beschikbaar gesteld; oneindig meer zelfs, dan ik, met het oog op de hier beschikbare ruimte, meende te moeten aannemen. De meeste dezer planten zijn dan ook thans reeds ontvangen. —

Zag ik aanvankelijk, om redenen van geheel persoonlijken aard, wel eenigzins tegen deze reis op, dankbaar en in de hoogste mate voldaan keerde ik huiswaarts; en weldra aanvaardde ik mijne dagelijkse bezigheden, waarnaar ik inzonderheid in de laatste dagen weder zeer verlangde, met nieuwen lust, en met den wensch tevens, om, zooveel binnen mijn bereik ligt, bij te dragen, en lang nog te mogen bijdragen, tot den bloei van onzen Akademietuin, zonder twijfel eene der schoonste inrigtingen van Leiden's Hoogeschool.

Leiden, 23 November 1869.

H. WITTE.